

А. Г. Калечыц

ПЕРШЫЯ ЛЮДЗІ НА ЗЯМЛІ БЕЛАРУСІ

Ад аўтара

Згодна з апошнім перапісам, на зямлі Беларусі пражывае каля 10 мільёнаў чалавек. А калі і адкуль з'явіўся першы? У якіх умовах жыў, чым займаўся, як апранаўся, ці размаўляў і яшчэ шмат якія пытанні ўзнікаюць у кожнага, хто цікавіцца гісторыяй нашай Бацькаўшчыны.

Я вывучаю найбольш старажытныя помнікі Беларусі, якія былі заснаваны чалавекам у каменным веку. Палеаліт, мезаліт і неаліт — тры яго састаўныя часткі. Каменным век завецца таму, што чалавек не ведаў ні бронзы, ні медзі, ні жалеза і ўсе прылады вырабляў у большасці выпадкаў з каменя, але ўжываў таксама косць, рог, дрэва, раслінныя валокны. Размова пойдзе толькі аб першым перыядзе каменнага веку — палеаліце. З-за вялікай старажытнасці і дрэннай захаванасці рэшткаў ён, бяспрэчна, з'яўляецца адным з найбольш складаных для вивучэння. Сучаснае самім фактам свайго існавання абавязана мінуламу. Без дасягненняў каменнага веку немагчымы былі б дасягненні наступных эпох.

У летапісе Зямлі з тых далёкіх часоў захаваліся толькі невялікія адрывачныя звесткі. Асэнсавачь іх і аднавіць падзеі, якія напаткалі нашага далёкага продка на цяжкім і небяспечным шляху першапачатковага засялення тэрыторыі Беларусі, — задача археалогіі (ад грэчаскага «архейос» — старажытны і «логас» — навука).

Вывучаючы рэшткі былых паселішчаў і могільнікаў, разбураных з цягам часу жытлаў і вогнішчаў, прылады працы і побыту, зброю, мастацкія вырабы, усё тое, што ў сукупнасці завецца матэрыяльнымі рэшткамі і стварае матэрыяльную культуру, археолагі рэканструююць спосаб жыцця тагачаснага чалавека. Гэты складаны занятак нагадвае карпатлівую працу крыміналіста. Па маленькім кавя-

лачку старажытнай пасудзіны трэба аднавіць яе выгляд цалкам, па слядах працы на прыладах з каменя даведацца, што імі рабілі. Яшчэ цяжэй узнавіць светапогляд, узаемаадносіны паміж членамі першабытнаабшчынных калектываў. Рэчы, якімі карыстаўся наш далёкі продаж, былі даволі разнастайныя. Але з-за разбуральнага ўздзеяння вады, ветру, цяпла і холаду большасць з іх назаўсёды згінула. Асабліва хутка знікаюць прылады з костак, дрэва, а таксама тканіна, скура і іншыя арганічныя рэчывы. Вырабы з крэменю звычайна складаюць найбольш шматлікі матэрыял, з якім даводзіцца мець справу археолагу, які вывучае каменны век і асабліва яго першы перыяд — палеаліт (ад грэч. «палайос» — старажытны, «літас» — камень).

Чалавек на Беларусі з'явіўся не раптоўна і прыйшоў не на пустэчу. Гаворка пойдзе і пра тое, на якім этапе развіцця Зямлі адбылася гэтая падзея. Не будзе адкрыццём, калі сказаць, што ва ўсе часы, і тады і зараз, існуе непарыўная сувязь паміж чалавекам і прыродай. Таму ўзнавіць гісторыю чалавека ў адрыве ад навакольнага асяроддзя немагчыма. У сваю чаргу, гісторыю прыроды і чалавека на Беларусі нельга асэнсаваць без уліку агульнапланетарных падзей. Археологі робяць свае высновы з улікам даных геалогіі, палеагеаграфіі, біялогіі і іншых навук. У нашых вандраваннях па слядах далёкіх продкаў будзем карыстацца такімі данымі і мы з вамі.

Памылкова было б думаць, што тая карціна, якую я вам паспрабую намаляваць на падставе сучаснага стану нашай навукі, не патрабуе ўдакладненняў, а высновы канчатковыя. Гэта далёка не так. Шматлікія сюжэты чакаюць дадатковых доказаў, абгрунтаванняў, так што кожны мае шанс стаць першаадкрывальнікам. Працэс пранікнення ў тайны **эвалюцыі** прыроды і чалавека бясконцы. Кожны дзень у свеце з'яўляюцца паведамленні аб новых адкрыццях археолагаў, антрапологаў, генетыкаў і іншых спецыялістаў, якія імкнуцца дакладна высветліць шляхі паходжання прыматаў — групы млекакормячых, у якую ўваходзіць таксама чалавек, таямніцы разгалінавання дрэва, з якога ўзнікла ўсё чалавецтва.

Нягледзячы на амаль паўтаравекавую гісторыю вывучэння палеаліту, зроблена далёка не ўсё. На тэрыторыі Беларусі найбольш старажытных помнікаў гэтага часу знойдзена толькі два. Таму нам не абысціся без таго, каб не зазірнуць да суседзяў, асабліва калі недзе пашчасціла знайсці рэчы той далёкай пары, якія ў нас не захаваліся.

Можа, не ўсе старонкі майго расказа будуць аднолькава цікавымі, а некаторыя экскурсы нават цяжкімі для ўспрымання. Але прашу прабачыць мяне за тое, што я настойліва раю вам азнаёміцца і з імі. Гэта неабходна дзеля таго, каб карціна была больш поўнай, а веды больш грунтоўнымі. Спадзяюся, што чытач, які цікавіцца гісторыяй Беларусі, знойдзе ў маёй кнізе адказы на некаторыя хваляючыя яго пытанні, а калі захоча пашырыць свае веды, можа дадаткова звярнуцца да цікавых кніжак пра дзяцінства чалавецтва, спіс якіх даецца ў канцы кнігі. Там жа змешчаны і расшыфраваны некаторыя тэрміны, якія могуць быць незразумелымі. Яны сабраны ў слоўніку ў алфавітным парадку.

Летапіс жыцця

Геалагічны гадзіннік. Колькі гадоў Зямлі? Больш за 4,5 млрд — адказваюць вучоныя. Выкарыстоўваючы даныя, якія дазваляюць аднавіць гісторыю планеты Зямля, вывучаючы рэшткі жывёлаў і раслін, даследчыкі вылучылі некалькі этапаў яе развіцця.

Эпоху, калі нішто, акрамя грукату вулканаў, не парушала першародны спакой, змяніла эпоха з'яўлення першых арганічных спалучэнняў, якія надалі пачатак усяму жывому. Этап скрытага жыцця, так званы крыптазой (ад грэч. «крыптас» — скрыты), займае ў гісторыі Зямлі амаль $\frac{9}{10}$ (табл. 1).

Табліца 1. Схema перыядызацыі геалагічнай гісторыі Зямлі, галоўныя падзеі і іх узрост

	Эра	Перыяд	Узрост (млн гадоў)	Найбольш істотныя падзеі
Фанеразой	Кайназойская	Чацвярцічны	(0,6) 1,8—2(3,5)	З'яўленне чалавека
		Трацічны	70	Панаванне млекакормячых. Эпоха вялікага вымірання
		Крэйдавы	140	Росквіт птушак, першыя змеі. Росквіт лятаючых яшчараў
	Мезазойская	Юрскі	200	Эпоха дыназаўраў, лятаючых і плаваючых яшчараў
		Трыясавы	240	Першыя млекакормячыя, панаванне паўзуноў
		Пермскі	295	Эпоха вялікага вымірання Росквіт паўзуноў
		Каменна-вугальны	360	З'яўленне і хуткі росквіт земнаводных, росквіт насякомых, першыя паўзуны

	Эра	Перыяд	Узрост (млн гадоў)	Найбольш істотныя падзеі
Фанеразой		Дэвонскі	410	Першыя насякомыя, росквіт папаратнікавых, хващчовых, рыб
	Палеазойская	Сілурыйскі	450	Першыя беспазваночныя на сушы
		Ардовіцкі	510	Першыя расліны на сушы. Першыя пазваночныя ў морах
		Кембрыйскі	580	Росквіт беспазваночных у морах
Крыптазой	Пратэразойская	Дакембрыйскі	2600	З'яўленне жыцця ў морах
	Архейская		больш за 4000	

Геалагі ўмоўна падзялілі гісторыю Зямлі на пяць вялікіх адрэзкаў — эр, а іх, у сваю чаргу, на перыяды і эпохі. У канцы найстаражытнейшай архейскай эры з'явіліся прасцейшыя аднаклетачныя арганізмы — першыя насельнікі зямнога шара, па планеце пацяклі першыя рэкі.

У пратэразойскую эру (эру пачатку жыцця) заселена было толькі мора, у якім жылі водарасці, чэрві і медузы.

У палеазойскую эру (эру старажытнага жыцця) на сушы з'явіліся ніжэйшыя расліны, першыя насякомыя.

У мезазойскую эру (эру сярэдняга жыцця) панавалі рэптыліі (дыназаўры), лятаючыя яшчары, птушкі і іншыя.

Кайназойская эра (эра новага жыцця) — час млекакормячых. На змену гіганцкім папярэднікам прыйшлі шматлікія, у тым ліку і сучасныя, добра вядомыя нам віды жывёлаў, і, нарэшце, з'явіўся чалавек.

Тры апошнія эры аб'яднаны геалагамі ў так званы «фанеразой» — этап яўнага жыцця (ад грэч. «фанерас» — яўны).

Такім чынам, жыццё ўзнікла ў моры. Ад прасцейшых аднаклетачных арганізмаў з'явіліся шматклетачныя, у тым ліку чэрві. Ад чэрвепадобных утварыліся рыбы, якія мелі

ўнутраны шкілет. Ад рыб, якія дыхалі паветрам, — земнаводныя, а ад іх паўзуны — першыя пазваночныя, што размнажаліся на сушы. Некаторыя з паўзуноў сталі продкамі птушак, а другія цеплакроўных пазваночных — млекакормячых, якія нараджаюць жывых дзяцей і кормяць іх малаком. Да гэтага класа належыць і чалавек.

Археалагічны гадзіннік. У доўгай гісторыі Зямлі гісторыя чалавецтва — кароткае імгненне (0,07 % ад усяго перыяду яе існавання, табл. 2).

Найбольш працяглы этап станаўлення і развіцця чалавека — палеаліт (падзяляецца ўмоўна на ніжні і позні). Працягваўся ён звыш 2 млн гадоў.

У ніжнім жылі архантрапы і **палеантрапы**. Змяніліся алдувайская, ашэльская і мусцёрская культуры.

Табліца 2. Схema археалагічнай перыядызацыі палеаліту

Час	Перыяды палеаліту			Фізічны тып чалавека
10 тыс. г.	палеаліт	позні		неантрапы краманьёнец
40 тыс. гадоў			Мусцье позні палеаліт	
100 тыс. гадоў			позні	палеантрапы позні неандэрталец
200 тыс. гадоў				ранні
400 тыс. гадоў		ніжні	сярэдні	архантрапы
1 млн гадоў		позні	Ашэль	сінатрап
1,5 млн гадоў		Алдувай	ранні	пітэкантрап
1,8 млн гадоў		ранні		айстралапітэкавая
2,6 млн гадоў				

Да пачатку позняга палеаліту сфарміраваўся чалавек сучаснага фізічнага тыпу (*Homo sapiens*) — чалавек разумны — крананьёнец. Гэты этап гісторыі чалавека пачаўся 40—35 тысячагоддзяў назад. Заключная яго частка, пачынаючы з 14-га тысячагоддзя, завецца фінальным палеалітам.

Тыя змены, якія адбыліся ў навакольным асяроддзі прыкладна 10 тысячагоддзяў назад, былі настолькі грандыёзнымі і аказалі такое магутнае ўздзеянне на далейшы лёс усяго жывога, што іх можна аднесці да катэгорыі буйнейшых катаклізмаў. Менавіта тады пачалося значнае пацяпленне клімату, усталяваліся сучасныя **ландшафты** і звыклы для нас жывёльны і раслінны свет. Пасля заканчэння палеаліту чалавецтва ўступіла ў мезаліт — сярэдні каменны век (ад грэч. «мезас» — сярэдні). А прыкладна 7—6 тысячагоддзяў назад пачаўся апошні гістарычны адрэзак каменнага веку — неаліт — новы каменны век (ад грэч. «неас» — новы).

Кожны з названых перыядаў быў велізарным крокам уперад на шляху прагрэсу, вызначаўся пашырэннем і ўдасканаленнем прыладаў працы і тэхнікі іх апрацоўкі.

Таямніцы ледавіковых эпох. Апошняя ў гісторыі Зямлі — кайназойская — эра падзяляецца на трацічны і чацвярцічны перыяды. Апошні з іх, найбольш цікавы для нас, працягваўся не больш за 3 млн гадоў. У сувязі са з'яўленнем чалавека гэты перыяд, па прапанове геолога А. П. Паўлава, якую ён выказаў у 1922 г., яшчэ завецца антрапагенам, а таксама **плейстацэнам**, ці ледавіковым перыядам. Апошняя назва звязана з найбольш спецыфічнай рысай клімату гэтага прамежку часу — агульнапланетарным пахаладаннем і шырокім развіццём у Паўночным паўшар'і шматкратных мацерыковых абледзяненняў. Гэтае сцвярджэнне не зусім дакладнае, бо вялікія абледзяненні ў гісторыі Зямлі былі ў часы і больш старажытныя.

Ледавіковыя этапы паўтараліся праз кожныя 200—250 млн гадоў. Кожны ледавіковы перыяд — гэта шэраг этапаў наступання (ледавікоўе) і адступання (міжледавікоўе) ледавікоў. Рытмічныя ваганні клімату выклікалі неаднаразовыя змены флоры і фауны, вывучэнне якіх дазваляе вучоным

пабудавачь стратыграфічную схему расчлянення антрапагенавага перыяду на падставе палеакліматычнага прынцыпу. Ледавіковыя эпохі былі наймацнейшымі **каталізатарамі** ўсіх змен як у навакольным асяроддзі, так і ў грамадскім жыцці чалавека, і ўся паслядоўнасць геалагічных падзей павінна аднаўляцца з абавязковым улікам уздзеяння гэтых магутных з'яў прыроды. Таму мы ніяк не зможам прайсці міма гэтага **феномена**.

Зараз у гісторыі Зямлі вылучаюць не менш чым 4 ледавіковыя эры, якія складаліся з некалькіх перыядаў, а кожны перыяд — з вялікай колькасці эпох. Апошнія доўжыліся ад некалькіх дзесяткаў да 200—300 млн гадоў. Устанавіць дакладную колькасць ледавіковых і міжледавіковых эпох вельмі складана. Большасць беларускіх геологаў лічаць (табл. 3), што антрапаген (г. зн. чацвярцічны перыяд — час з'яўлення чалавека) уключаў 5 ледавіковых эпох (беларускую, бярэзінскую, дняпроўскую, сожскую, паазерскую), якія падзяляліся белавежскім, александрыйскім, шклоўскім і муравінскім міжледавікоўямі. Пад час іх клімат рабіўся амаль такім жа, як сучасны, і нават цяплейшым.

Калі нага чалавека ўпершыню ступіла на зямлю Беларусі, большыя часткі Паўночна-Амерыканскага і Еўразійскага кантынентаў, як і Беларускае Паазер'е, былі пакрыты лёдам. На сушы лёд займаў плошчу ў тры разы большую за сучасную. Ледавіковае покрыва існавала і ў паўднёвым паўшар'і.

Яно фарміравалася за кошт вільгаці Сусветнага акіяна, узровень якога паніжаўся больш чым на 100 м, у выніку чаго многія неглыбокія прыбярэжныя зоны (шэльфы) агаляліся і ператвараліся ў сушу. Па такім «пешаходным» мосце можна было лёгка пранікнуць з Азіі ў Амерыку, з Афрыкі ў Еўропу.

Значна адрозніваюцца таксама колькасць падраздзяленняў унутры ледавіковых і міжледавіковых эпох і лічбы іх абсалютнага ўзросту. У сувязі з гэтым прыведзены сярэднія велічыні, якія не з'яўляюцца раз і назаўсёды ўстаноўленымі, бо ўсе падзеі развіваліся працягла і паступова і выразных межаў, што аддзяляюць адну эпоху ад другой, не існуе, а прынятыя вылучаны ўмоўна.

Табліца 3. Падраздзяленне чацвярычнага перыяду

		Альпійская схема	Беларуская схема	Шкала часу (пачатак), тыс. гадоў назад
		Галацэн	Галацэн	10,3
Плейстацэн (антрапаген)	верхні	Вюрм	Паазерскае абледзяненне	95
		Рыс — Вюрм	Муравінскае міжледавікоўе	110
	сярэдні	Рыс	Сожскае абледзяненне Шклоўскае міжледавікоўе Дняпроўскае абледзяненне	320
		Міндэль — Рыс	Александрыйскае міжледавікоўе	460
	ніжні	Міндэль	Бярэзінскае абледзяненне	480
		Гюнц — Міндэль	Белавежскае міжледавікоўе	560
Эаплейстацэн	верхні пліацэн	Гюнц	Беларускае абледзяненне	600
		Дунай — Гюнц	Брэсцкі гарызонт	700
		Дунай	—	2,6 млн гадоў

З а ў в а г а: У сувязі з мноствам схем перыядызацыі, створаных вучонымі ўсяго свету з дапамогай розных метадаў даследавання, існуе адзіная для ўсіх краін сістэма назваў ледавіковых і міжледавіковых эпох, названая альпійскай. Асабліва яна пашырана ў краінах Заходняй Еўропы, дзе з'яўляецца эталоннай. Упершыню прапанавана А. Пенкам у 1909 годзе і дапоўнена Г. Эберлем у 1930 годзе. Паралельна з ёй мы змяшчаем назвы сінхронных паняццяў, прынятых для службовага карыстання на тэрыторыі Беларусі.

У час росту ледавіковых покрываў, цэнтры якіх знаходзіліся ў гарах поўначы Еўропы і Амерыкі, льды рухаліся на поўдзень, ператвараючы ўсё наваколле ў ледзяную пустэчу. Адначасова ўзмацнялася развіццё ледавікоў на ўсіх буйнейшых горных масівах свету: і ў Альпах, і ў Карпатах, і на Каўказе, і ў Гімалаях. Ільдамі было занята каля 30% сушы. Магутнасць ледзянога покрыва дасягала 3—3,5 км. За яго межамі складаліся так званыя перыгледзіяльныя ўмовы. Усе глебава-раслінныя зоны змяшчаліся на поўдзень.

Таблиця 4. Храналогія і перыядызацыя позналедавікоўя і галацэну (14—10,3 тыс. г. н.)

Геахраналагічная шкала часу (галоў таму назад)	Стратыграфічныя падраздзяленні				Назвы перыядаў на альпійскай схеме	Працягласць				Археалагічныя эпохі
	Сістэма	Гарызонт	Падгарызонт	Узрост (галоў таму назад)		Перыяды і этапы	Этап	Перыяд	Падгарызонт	
-1000 -2000 -3000 -4000 -5000 -6000 -7000 -8000 -9000 -10000 -11000 -12000 -13000 -14000	антрапагенная	галацэнавы	позні	600	SA-3	субатлан- тычны	600	2500	2500	неалітычная
					SA-2		1000			
					SA-1		900			
			сярэ- дні	1600 2500	SB-2	суббарэ- альны	1500	2500	5500	
					SB-1		1000			
				4000 5000	AT-3	атлан- тычны	1000	3000		
					AT-2		600			
				6000 6600 8000	AT-1		1400			
				ранні	8800		BO-2			
			BO-1			400				
			10000 10300		PB-2	прэбарэ- альны	800	1100		
					PB-1	300				
			паазёрскі	позна- ледаві- ковы	10800 11800 12300 12700 13000 13900	DR-3	дрыясавы позні	500	3600	
						AL	алеродскі	1000		
	DR-2	дрыясавы сярэдні				500				
	BL	бёлінгскі				400				
	DR-1	дрыясавы ранні				300				
	RN	раўніскі				900				

Краявіды каля краю ледавіка нагадвалі забалочаныя раўніны, а крыху далей на поўдзень былі лясныя і леса-стэпавыя ландшафты. У міжледавіковыя перыяды клімат рабіўся спрыяльным для вяртання раслінаў, жывёлаў і людзей у адпаведныя шыроты. Рэкі становіліся вельмі паўнаводнымі, бо з-пад ледавіка няспынна цяклі талыя воды.

Трэба адзначыць, што ніколі развіццё жыцця, нават з-за ледавікоў, на Зямлі не спынялася, бо ніколі яны не пакрывалі яе цалкам. Як і іншыя буйныя катастрофы ў гісторыі нашай планеты (гораўтварэнне, вулканічная дзейнасць і інш.), абледзяненні былі вялікім стымулам для развіцця ўсяго арганічнага свету, у тым ліку чалавека.

Ці былі ледавікі на тэрыторыі Беларусі? Безумоўна, так. Услед за ўсёй Еўропай Беларусь зведала шматразовае ўздзеянне ледавіковых эпох, якія сістэматычна паўтараліся з пэўным пастаянствам. Усяго 15 тысячагоддзяў назад зямля Беларусі нарэшце вызвалілася з ледзяных абдымкаў самага халоднага, як лічаць вучоныя, апошняга, паазерскага ледавіка. Паўднёвая мяжа яго супадае з мяжой тэрыторыі, якая завецца Паазер'ем і ахоплівае поўнач Беларусі. Мясіны гэтыя адрозніваюцца ад іншых свежым рэльефам, мноствам азёр. На поўдзень ад гэтай мяжы можна было чакаць адкрыццё найбольш старажытных слядоў існавання чалавека. Так яно і здарылася! Найбольш старажытныя помнікі знойдзены на паўднёвым усходзе краіны, а помнікі фінальнага палеаліту знойдзены паўсюдна. Але аб гэтым размова пойдзе ніжэй.

Паколькі фінальны палеаліт, пад час якога адбылося засяленне чалавекам усёй тэрыторыі нашай краіны, датуецца пасляледавіковым часам, неабходна ўсвядоміць асноўныя падраздзяленні гэтага адрэзка плейстацэну (табл. 4).

На пытанне: «Ці наступіць новае абледзяненне і калі?» — вучоныя адказваюць сцвярджальна. Мы жывем у адну з міжледавіковых эпох, якая, як і мінулыя, непазбежна зменіцца абледзяненнем. А вось даты заканчэння цяперашняга міжледавікоўя называюць розныя. Адны лічаць, што яно працягнецца не менш чым 50 тысячагоддзяў, другія — што новае абледзяненне пачнецца праз некалькі стагоддзяў.

Загадка прарадзімы чалавека. Дзе з'явіліся першыя людзі? На гэтае складанейшае пытанне няма адназначнага адказу. Доўгі час лічылася, што працэс фарміравання чалавека і вылучэння яго з жывёльнага свету адбываўся на тэрыторыі далёкай Афрыкі і Паўднёвай Азіі. Пасля сенсацийных адкрыццяў англійскіх археолагаў Луіса і Мэры Лікі ва Усходняй Афрыцы вучоныя ўсяго свету найбольш уважліва пачалі вывучаць менавіта гэты кантынент. На гэтай зямлі, у Алдувайскай цясніне ў вельмі старажытных адкладах былі знойдзены акамянелыя рэшткі далёкіх продкаў чалавека. Менавіта тут мільёны гадоў існавалі найбольш **аптымальныя** ўмовы, якія садзейнічалі працэсу фарміравання чалавека. Гэта цудоўны клімат, багатая і разнастайная расліннасць і жывёльны свет. Эвалюцыя ішла бесперапынна. Зараз вядома, што прыкладна 2 млн гадоў назад найбольш раннія людзі (*Homo habilis* — чалавек умелы) ужо жылі невялікімі групамі на стаянках, у першых штучна зробленых з каменя, костак і галін буданах, першымі прымітыўнымі прыладамі забівалі і разбіралі дзічыну.

З тэрыторыі Усходняй Афрыкі, а магчыма і Паўднёвай Азіі, чалавек распаўсюдзіўся па ўсім зямным шары. Чым бы ні скончылася навуковая дыскусія аб месцы з'яўлення першых людзей, відавочна, што Еўрапейскі кантынент, і зямля Беларусі ў тым ліку, **прарадзімай чалавека** не былі.

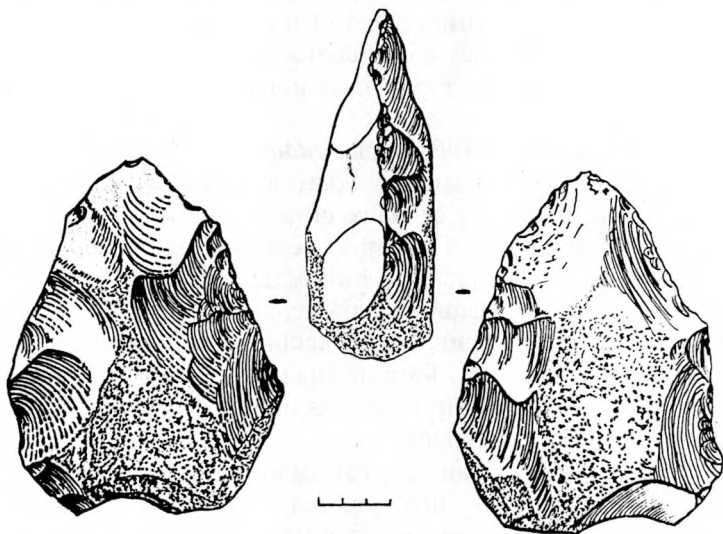
Першапачатковае засяленне Еўрапейскага кантынента было складаным і працяглым працэсам. Велізарную ролю ў ім адыгрывала прыроднае асяроддзе. Засвоіць умераны пояс з яго дакладна выяўленымі сезоннымі ваганнямі клімату чалавек мог толькі пры адпаведным узроўні матэрыяльнага развіцця, калі знайшоў спосаб штучнай здабычы агню, авалодаў прыёмамі домабудаўніцтва, набыў навыкі пашыву адзення, вынайшаў спосабы вырабу надзейнай паляўнічай зброі і ўвогуле спосабы палявання на розныя віды жывёлаў.

У адпаведныя эпохі плейстацэну існавалі сухапутныя масты, якія злучалі Брытанскія астравы з Еўрапейскім кантынентам, Японскія і астравы Малайскага архіпелага — з Азіяй. Па гэтых мастах чалавек рассяліўся па ўсёй Еўразіі.

Калі старажытнейшыя людзі *Homo habilis* (чалавек умелы) з'явіліся ў Афрыцы, то наступная форма чалавека *Homo erectus* (чалавек прамаходзячы) знойдзена ў многіх месцах, у тым ліку на Яве і поўначы Кітая.

Сёння ўдакладнена, што на тэрыторыі Усходняй Еўропы першыя людзі з'явіліся каля 1,5 млн гадоў назад і пакінулі на крайнім поўдні і захадзе помнікі з галечнымі індустрыямі. *Homo erectus*, які, на думку вучоных, вядзе пачатак ад *Homo habilis*, відаць, прыйшоў у Еўропу пад час аднаго з міжледавікоўяў. Калі пры чарговым абледзяненні ён апынуўся ў ізаляцыі, то пачаў эвалюцыянаваць у бок сучаснага чалавека самастойным шляхам і пакінуў помнікі ашэльскай культуры.

Помнікі культуры сярэдняга ашэля (400—250 тысячагоддзяў назад) знойдзены на Каўказе, у Сярэдняй Азіі і Закарпацці. На стаянках тых часоў выяўлены тыповыя для гэтай культуры буйныя прылады з двухбаковай аббіўкай, так званыя біфасы, ці ручныя рубілы (*мал. 1*), якія служылі, каб секчы галіны і рэзаць мяса, калоць

Мал. 1. Біфасы, ці ручныя рубілы, дайшлі да нас з часоў далёкай ашэльскай культуры

арэхі, выкопваць карэнні, а таксама для іншых спраў, аб якіх можна толькі здагадацца.

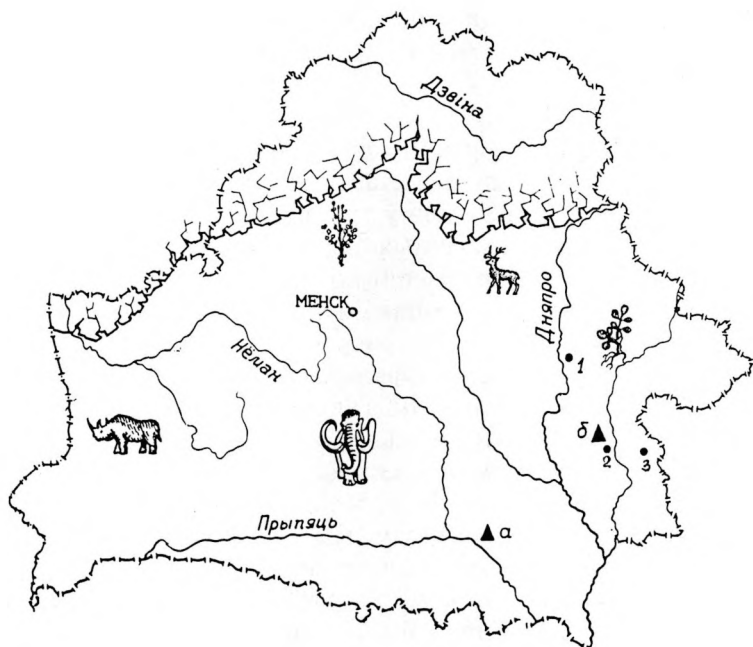
Значны рух на поўнач амаль да 52° паўночнай шыраты распачалі жыхары познаашэльскага часу (250—100 тысячагоддзяў назад). Апошнім часам з'явіліся паведамленні аб магчымых заходах тагачаснага чалавека нават на тэрыторыю міжрэчча Заходняй Дзвіны і Ловаці. У мусц'ерскую эпоху (100—35 тысячагоддзяў назад) чалавек засвоіў прасторы да 55° паўночнай шыраты. Тут не пашкодзіць нагадаць, што Беларусь размешчана прыкладна паміж 51° і 56° паўночнай шыраты.

Тры найбольш старажытныя прылады працы, знойдзеныя на Беларусі, аб якіх пойдзе гаворка ніжэй, дазваляюць меркаваць, што чалавек мог пранікнуць на нашу зямлю яшчэ ў мусц'ерскі час. На тэрыторыі Усходняй Еўропы такіх паселішчаў сёння вядома каля 600. Тэхнічныя вынаходніцтвы неандэртальцаў дазволілі рэзка пашырыць асартымент вырабаў і стварыць новую мусц'ерскую культуру.

У познім палеаліце (40(35)—10 тысячагоддзяў назад) чалавек асвоіў амаль усю тэрыторыю Еўразіі. Знойдзена больш за 1300 паселішчаў гэтай пары, два з якіх — у Беларусі. Помнікаў часу фінальнага палеаліту (14—10 тысячагоддзяў назад) на тэрыторыі нашай краіны знойдзена некалькі соцень.

Падзеі апошніх 100 тысяч гадоў. Усе міжледавіковыя эпохі былі прыдатнымі для жыцця першабытных паляўнічых. Але паколькі археалагічныя даныя сведчаць пра тое, што на тэрыторыі Беларусі першыя сляды, верагодна, пакінуты неандэртальцамі, якія маглі прыйсці сюды ў час муравінскага міжледавікоўя ці ў першай палове паазерскага абледзянення, мае сэнс весці гаворку пра развіццё падзей менавіта з гэтага часу. Гэта не значыць, што больш раннія па ўзросту пранікненні чалавека на нашу тэрыторыю трэба поўнасю выключыць.

Даследаванні вучоных у гэтым кірунку маюць адпаведныя цяжкасці, таму што рэшткі дзейнасці тых людзей, калі б яны і былі, пахаваны пад магутнымі тоўшчамі ледавіковых адкладаў. Кожны ледавік, які прыходзіў на тэрыторыю Беларусі, як нажом, зразаў паверхню, перацягваў,

Мал. 2. Ледавік спыніўся ля падножжа не высокай, але істотнай перашкоды — Беларускай грады: а — Юравіцкая стаянка, б — Бердыжская стаянка; 1 — в. Абідавічы; 2 — в. Падлужжа; 3 — пас. Свяцілавічы

сунучы перад сабой і ў сваёй тоўшчы, на многія тысячы кіламетраў валуны і нават суцэльныя скалы. Таму так шмат на зямлі Беларусі доўгіх град і крутых узгоркаў, якія складаюцца з гліны, пяску, каменю. Гэта марэнныя грады. лепш за ўсё яны захаваліся на поўначы рэспублікі ў Пазэр'і, там, куды заходзіў і дзе спыніўся апошні ледавік (мал. 2). А на поўдні нашай краіны марэны папярэдніх ледавіковых эпох размытыя, і ўсе палі шчодро ўсеяныя валунамі, якія назбіралі на сваім працяглым шляху з поўначы ледавікі. Сярод іх шмат крэмянёвых канкрэцый — галоўнай сыравіны для вырабу прыладаў у часы палеаліту.

Напярэдадні падзей, калі да нас трапілі першыя людзі, прыкладна 130 тысячагоддзяў назад, гіганцкі ледавіковы панцыр перадапошняга, самага велізарнага па плошчы, дняпроўскага абледзянення растаў. І паступова зямля Бе-

ларусі, нібыта вызваліўшыся з палону, зноў расквітнела. Рэкі ўвайшлі ў свае берагі і пацяклі ў тых, што і зараз, кірунках.

Вядомы беларускі вучоны-геолаг Г. І. Гарэцкі вызначыў характэрную для ўсіх рэк Рускай раўніны заканамернасць — аднаўляць свае рэчышчы ў старажытных межах, якія сфарміраваліся на Зямлі яшчэ ў трацічным перыядзе, нягледзячы ні на якія геалагічныя падзеі. Аднавілася расліннае покрыва, у лясх зноў заспявалі птушкі, склалася раўнавага паміж рознымі групамі жывёлаў. Пакуль не было чалавека, толькі прырода рэгулявала колькасць і склад усяго жывога шляхам **натуральнага адбору**.

На тэрыторыі рэспублікі з'явілася спачатку тундравая, а потым лясная расліннасць. Чым цяплейшым становіўся клімат, тым хутчэй змянялася расліннае покрыва. На змену бярозавым, хваёвым, ялінавым лясам прыйшлі лясы змешаныя з дубам, ліпай, вязам, грабам. З надыходам муравінскага міжледавікоўя чалавек-неандэрталец пачаў рухацца на поўнач і аднойчы адкрыў для сябе дзіўны край, нашу Беларусь, дзе лясы былі поўныя дзічыны, а рэкі — рыбы, дзе першародная прырода яшчэ не зведала на сабе згубнага ўздзеяння двухногай думачай істоты, якая зрабілася паступова самым мудрым і ў той жа час самым каварным яе стварэннем.

Магчыма, і будавалі тыя першыя паляўнічыя на нашай зямлі жытлы зусім такія ж, як іх сучаснікі ў паўднёвых краях, можа, палілі вогнішчы, авалодаўшы да таго часу майстэрствам здабываць агонь у любы момант дня і ночы, ды толькі няўмольны час не пакінуў ад гэтых іх стойбішчаў ніякіх слядоў, акрамя некалькіх выпадкова згубленых рэчаў, сярод якіх востраканечнік і скрэблы. Знайшлі іх на тэрыторыі паўднёва-ўсходняй Беларусі ў XX ст. зусім выпадкова.

Калі прыкладна 100 тысячагоддзяў назад з'явіліся першыя сімптомы апошняга, паазерскага абледзянення, паступова пачалі знікаць шыракалістыя пароды дрэў, на змену ім прыйшлі хваёва-бярозавыя, потым усталяваліся бярозавыя рэдкалессі. З боку Скандынаўскага паўвострава пачаў наступаць ледавік. Ён рухаўся павольна, доўга, але

няўмольна. Толькі зрэдку цяпло выходзіла пераможцам у гэтай сутычцы. І тады ледавік раставаў, каб, адпачыўшы, зноў пайсці ў атаку.

Аналіз даных, якія дазваляюць аднавіць тагачаснае асяроддзе старажытнага жыхара тэрыторыі Беларусі, дазволіў устанавіць, што перыяды пацяпленняў і пахаладанняў няспынна чаргаваліся. Пры гэтым не адно з пацяпленняў не было настолькі моцным, каб паазерскі ледавік, які няспынна павялічваўся ў памерах, растаў поўнасю. Гэта былі толькі часовыя супынкі ці нават невялікія скарачэнні ледавіковага покрыва на фоне няўхільнага яго наступу. Калі папярэдняе, дняпроўскае, абледзяненне было самым вялікім па плошчы, то паазерскае — самым халодным. Пад час аднаго з прамежкавых пацяпленняў (26—23 тысячгагоддзі назад), а магчыма і ў больш позні час, прыкладна 15 тыс. гадоў таму, краманьёнцы заснавалі паселішчы на берагах Прыпяці і Сажа.

18 тысячгагоддзяў назад ледавік дасягнуў максімальнай мяжы і спыніўся каля падножжа невысокай, але істотнай перашкоды — Беларускай грады. На працягу ўсяго перыяду яго росту клімат рабіўся ўсё больш халодным. У зоне, якая непасрэдна прымыкала да ледавіка і на якую найбольш уздзеінічаў халодны подых ледзяной пустэчы, склаліся своеасаблівыя, непаўторныя ўмовы. Зямля Беларусі была скавана вечнай мерзлатой. Рэдкія пералескі па далінах рэк, у склад якіх уваходзілі карлікавая бяроза, вярба, хмызнякі, травы, утрымлівалі ўсе віды раслін, якія ёсць зараз у зоне тундры і стэпу.

Змешаны характар у сувязі са змяшчэннем прыродных зон на поўдзень набыў не толькі раслінны, але і жывёльны свет. Сярод рэшткаў жывёлаў, знойдзеных на стаянках чалавека таго часу, ёсць тыповыя жыхары тундры і леса-тундры (лемінгі, пясцы, паўночныя алені, белыя курапаткі), лесу (высакародны алень, буры мядзведзь, казуля, расамаха), стэпу (конь, зубр, заяц-русак, лісіца-карсак, рыжаваты суслік, палёўка, пяструшка, хамяк і іншыя віды). Жылі ў той перыяд і шырока распаўсюджаныя жывёлы, прыстасаваныя да існавання ў розных ландшафтах (лісіца, воран, заяц-бяляк). Шмат было на тагачаснай зямлі Беларусі так-

сама мамантаў і валасатых насарогаў, якія аддавалі перавагу халодным умовам, бо былі добра прыстасаваныя да іх.

Каля 15 тысячагоддзяў назад зямля нарэшце адчула палёгку. Скончыўся самы суровы ў яе гісторыі паазерскі (валдаіскі) ледавіковы перыяд. Ледавік пачаў паступова, але даволі хутка (да 100 м у год) адступаць на поўнач і паўночны захад. Да 14-га тысячагоддзя ён поўнасьцю знік з тэрыторыі Беларусі. Але, каб гэта адбылося, недастаткова было толькі павышэння тэмпературы паветра. Адаптовую ролю адыгрывалі складаныя сувязі, якія існавалі паміж акіянам, сушай, атмасферай і іншымі **кампанентамі** асяроддзя. Льды пачалі раставаць тады, калі дасягнулі «крытычнай масы», якая не магла больш павялічвацца і распадалася. Клімат пацяплеў. Знікла вечная мерзлата, зноў аднавілася расліннае і глебавае покрыва, жывёльны свет. На зямлі Беларусі з'явіліся, каб больш ніколі яе не пакідаць, людзі. Адзінаборства халодных і цёплых перыядаў працягвалася яшчэ некалькі тысячагоддзяў і працягваецца ў наш час.

Асноўная маса ледавікоў раставала не на сушы, а ў значна больш цёплым акіяне, апаўзаючы туды ў выглядзе айсбергаў. Хутка і канчаткова ледавік растаў толькі каля 12 тысяч гадоў назад, калі больш за тысячу гадоў запар працягваўся цёплы, алеродскі, перыяд. 10 300 гадоў назад пачалася сучасная геалагічная эпоха — галацэн. Па геалагічнай перыядызацыі мы жывём на завяршаючым этапе субатлантычнага перыяду галацэну, які пачаўся 600 гадоў назад, і на сабе адчуваем наступствы нарастання антрапагеннага ўздзеяння на прыроднае асяроддзе.

У царстве жывёлаў. Першай на змены клімату рэагуе расліннасць. Потым адбываецца змена жывёльнага свету. У табл. 5 пададзены назвы розных комплексаў жывёлаў, якія адначасова існавалі ў адных і тых жа прыродных умовах. У чацвярцічным перыядзе, як сцвярджаюць вучоныя, на тэрыторыі Беларусі, як і ва ўсёй Еўропе, іх змянілася пяць. Шосты, галацэнавы, — наш сучаснік. У яго ўваходзяць усе тыя жывыя істоты, якія зараз жывуць вакол нас на сушы і ў вадаёмах.

Кожны з гэтых комплексаў складаўся з тыповых прадстаўнікоў, адны з якіх існавалі вельмі працяглы час і на-

**Табліца 5. Змена фауністычных комплексаў
на тэрыторыі Беларусі на працягу антрапагену**

	Падраздзяленне чацвярцічнага перыяду	Пачатак (тыс. гадоў назад)	Фауна млекакормячых (тэрыякомплексы)	На Беларусі знойдзены
	Галацэн	10,3	Галацэнавы	Усе прадстаўнікі сучаснай фауны
Плейстацэн	Паазерскае абледзяненне	95		Воўк, пясец, паўночны алень, буры мядзведзь, першабытны зубр, конь, вала- саты насарог
	Муравінскае міжледавікоўе	110	Верхнепале- алітычны	Мамант, велікарогі алень
	Сожскае абледзяненне			
	Шклоўскае міжледавікоўе		Хазарскі	Сланы хазарскі і трагантэрыевы, конь хазарскі, мядзведзь пяхорны
	Дняпроўскае абледзяненне	320		
	Александрыйскае міжледавікоўе	460	Сінгільскі	Рэшткі не зной- дзены
	Бярэзінскае абледзяненне	480	Ціраспальскі	Слон паўднёвы, алень высакарод ны выкапнёвы, бабёр-трагантэ- рый, дзікабраз
	Белавежскае міжледавікоўе	560		
	Беларускае абледзяненне	600		
Пліцэн	Брэсцкі гарызонт	700	Таманскі	Слон паўднёвы
			Хапроўскі	Конь стэнона, этрускі насарог
			Малдаўскі	Рэшткі не зной- дзены

ват дажылі да нашых дзён, і пры гэтым толькі зусім ня-
значна змяніліся, другія вымерлі, не вытрымаўшы рэзкіх
ваганняў клімату. Найстаражытнейшымі жывёламі, рэшткі
якіх знойдзены на тэрыторыі рэспублікі, былі прадстаў-
нікі ціраспальскага комплексу (архідыскадонтны слон,

выкапнёвы высакародны алень, бабёр-трагантэрый, дзікабраз і іншыя віды). Ціраспальскі комплекс існаваў звыш 500 тысячагоддзяў назад. Калі раптам на Беларусі будуць знойдзены сляды жыхароў гэтага часу (па археалагічнай перыядызацыі гэта ніжні палеаліт), што як гіпотэза мае права на існаванне, няма сумнення ў тым, што ўсе пазначаныя жывёлы былі аб'ектамі іх палявання.

З часоў сярэдняга антрапагену (больш за 200 тысячагоддзяў назад) на Беларусі захаваліся рэшткі прадстаўнікоў хазарскага фаўністычнага комплексу, знаходкі якога шырока вядомы на велізарнай тэрыторыі Еўропы паміж 45° і 60° паўночнай шыраты. На Беларусі знойдзены рэшткі трагантэрыевага і хазарскага сланоў, пачорнага мядзведзя, хазарскага каня і іншых жывёлаў, тыповых для таго часу.

Верхнепалеалітычны комплекс пачаў фарміравацца прыкладна 220 тысячагоддзяў назад і існаваў да пачатку галацэну (10 300 гадоў назад). Прадстаўнікі гэтага комплексу аб'яднаны назвай «мамантавая фаўна». Яна больш за ўсё і прыцягвае нашу ўвагу, бо існавала адначасова з першымі, як можна гіпатэтычна меркаваць, прышэльцамі на зямлю Беларусі — неандэртальцамі і змяніўшымі іх краманьёнцамі, сляды знаходжання якіх на гэтай тэрыторыі бясспрэчна даказаны.

Тыповымі прадстаўнікамі гэтай фаўны былі мамант, валасаты насарог, аўцабык, бізон, конь, высакародны, велікарогі і паўночны алень, пясец, мядзведзь, воўк, ліса, заяц, розныя грызуны і іншыя жывёлы. Амаль усе гэтыя жывёлы былі прамысловымі відамі для паляўнічых многіх пакаленняў. Гэты комплекс сфарміраваўся ў спецыфічных умовах прыледавіковага клімату і своеасаблівай **тундра-стэпавай** расліннасці. Прырода надзяліла адных вельмі густой поўсцю, іншых — здольнасцю да актыўных **міграцый**. Нягледзячы на мізэрнасць дрэвавай расліннасці, запасы **біямасы** за кошт траў былі вялікія. Дзякуючы гэтаму, прадстаўнікі верхнепалеалітычнага комплексу рассяліліся на велізарных прасторах прыледавіковай зоны Зямлі.

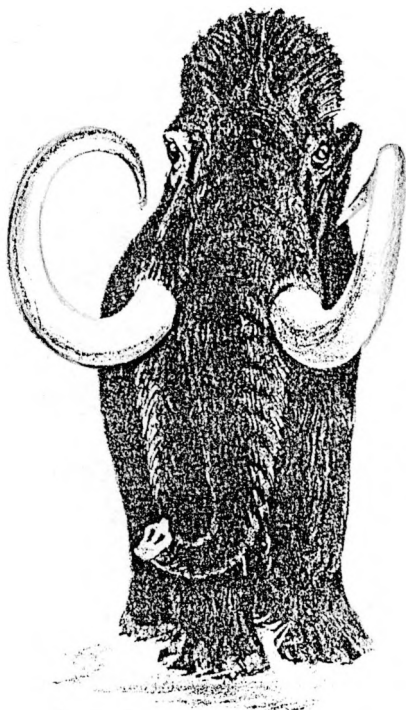
Дык як жа выглядалі маманты, валасатыя насарогі, якія былі на тэрыторыі сучаснай Беларусі яшчэ зусім ня-

Мал. 3. На карце кропкамі адзначаны месцазнаходжанні рэшткаў маманта на тэрыторыі Беларусі

даўна? Далёка не ўсе ведаюць, што мамантаў і іншых пералічаных вышэй жывёлаў на зямлі Беларусі было мноства. На сённяшні дзень звесткі аб знаходках костак маманта паступілі амаль з 200 пунктаў краіны (мал. 3). Цэлыя шкілеты былі знойдзены ў розныя гады каля г. п. Мір, у Оршы, Петрыкаве, каля в. Сухары Магілёўскай вобласці. Вага гэтай жывёлы дасягала 7 т, вышыня цела 3,6 м, даўжыня 4 м. Іклы даўжынёй да 3 м важылі больш за 100 кг кожны. Зубы маманта, а ў яго іх было 4, складаліся з 20—27 пласцін і на працягу жыцця змяняліся 6 разоў. У маманта ва ўзросце 60—70 гадоў кожны зуб важыў звыш 10 кг. Усё цела гэтага траваеднага гіганта пакрывала густая, доўгая (да 1 м) рыжая поўсць (мал. 4).

Мамант быў самай жаданай здабычай старажытных паляўнічых. Аб умовах жыцця мамантаў, іх знешнім выглядзе назапашана вялікая інфармацыя. Задачу вучоных

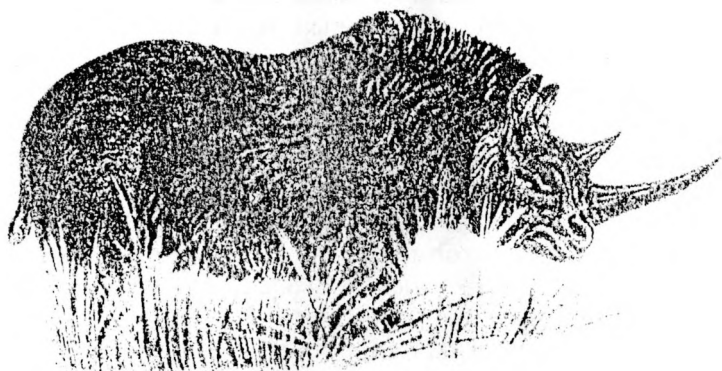
Мал. 4. Так выглядаў мамант

аблягчылі шматлікія знаходкі замарожаных трупаў гэтых жывёлаў, якія добра захаваліся да нашых дзён ва ўмовах вечнай мерзлаты, галоўным чынам у Сібіры. Мноства адноўленых чучалаў мамантаў, у тым ліку 5—7-месячнага звераняці па клічцы Дзіма, можна ўбачыць у Санкт-Пецярбургскім музеі Заалагічнага інстытута.

На тэрыторыі рэспублікі вядома больш за 25 месцаў, дзе знойдзены рэшткі валасатага насарога. Гэта нязграбная жывёліна з масіўным прысадзістым тулавам, кароткімі нагамі дасягала вышыні больш за 2 м і важыла каля 3 т.

Тоўсты слой тлушчу нібыта прыгінаў галаву насарога ўніз. Два страшэнныя рогі, прычым з якіх меў даўжыню каля 1 м і нават больш і важыў 15 кг, надавалі насарогу вельмі застрашальны выгляд (мал. 5). Як і ў маманта, усё цела было пакрыта густой бурай поўсцю. Насарог таксама быў траваеднай жывёлінай і, як лічыць палеантолаг М. К. Верашчагін, відаць, асобінай нястаткавай, а трымаўся парамі і вывадкамі. Таму такім цяжкім было паляванне на яго і дастаткова рэдкімі знаходкі костак на стаянках.

12—10 тысячагоддзяў назад дзіўныя волаты назаўсёды зніклі з Зямлі. Чаму яны вымерлі? Гэта пытанне цікавіць многіх людзей. Вучоныя адказваюць на яго па-рознаму. Адны лічаць, што маманты былі проста знішчаны чалавекам, іншыя — што яны зніклі ў выніку змен клімату, да якіх не змаглі прыстасавацца.

Мал. 5. Знешні выгляд валасатага насарога

А такія жывёлы, як аўцабык і паўночны алень, дажылі да нашых дзён. Аўцабык нагадвае нешта сярэдняе паміж авечкай і быком, мае каржакаватае тулава з кароткімі нагамі, вялікімі капытамі, велізарнай галавой на кароткай шыі, з бакоў якой апускаюцца два тоўстыя рогі. Доўгая бурая поўсць пакрывае практычна ўсё цела (*мал. 6*). Ён не здольны да хуткасных і доўгіх вандровак, аддае перавагу адносна аседламу жыццю. Вельмі ўстойлівы да суровых

Мал. 6. Аўцабык

арктычных умоў. Задавальняецца беднай расліннай ежай. Зараз аўцабык захаваўся толькі на паўночным усходзе Грэнландыі, поўначы Канады і на некаторых арктычных астравах.

Амаль усе астатнія прадстаўнікі жывёльнага свету, на якіх паляваў палеалітычны чалавек, вядомыя нам таму, што дажылі да нашых дзён і мы бачым іх у заапарках, а каму пашчасціла — у дзікай прыродзе. Характэрнай асаблівасцю млекакормячых — спадарожнікаў палеалітычнага чалавека — была здольнасць прыстасоўвацца да халоднага клімату, багатага снегавага і лёдавага покрыва. Для гэтага прырода надзяліла іх густой поўсцю, якой пакрыта ўсё цела, здольнасцю да лінькі, што засцерагала ад перагрэву летам, капытамі, прыдатнымі для хадзьбы па снезе і разграбання яго, зімовай спячкай некаторых відаў, вялікімі памерамі, багатым слоём тлушчу і іншымі прыкметамі.

Усвеце людзей. Чалавек адносіцца да атрада приматаў, якія развіліся ў выніку эвалюцыі насякомаедных млекакормячых. Першыя приматы з'явіліся ў трацічным перыядзе (70—40 млн гадоў назад). Каля 40 млн гадоў назад у Паўночнай Амерыцы ці Еўразіі з'явіліся антрапоіды ці вышэйшыя приматы. Потым адбылося разгалінаванне іх на дзве сям'і, якія вялі да чалавекападобных малпаў (**пангідаў**) і людзей (**гамінідаў**). Першыя засталіся ляснымі жыхарамі, другія сталі асвойваць адкрытыя прасторы. Гэтаму садзейнічала змена ландшафтаў, якая адбывалася ў выніку эвалюцыі клімату. Атрыманы доказы, што эвалюцыйныя лініі чалавека і чалавекападобных малпаў разышліся не больш за 5—8 мільёнаў гадоў назад. Біямалекулярныя даследаванні ўказваюць на тое, што бліжэйшымі з нашых сучасных родзічаў з'яўляюцца вялікія чалавекападобныя малпы Афрыкі. Вывучэнне ДНК сведчыць аб асабліва вялікім падабенстве сучаснага чалавека з афрыканскай гарылай і шымпанзе.

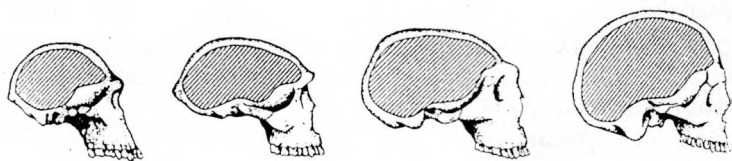
Гісторыю развіцця гамінідаў, у ходзе якой паступова сфарміраваўся чалавек сучаснага фізічнага тыпу, падзяляюць на шэраг стадый. Папярэднікі людзей, ці протаантрапы, з'явіліся 2,6—1 млн гадоў назад. Самым старажытным

і прымітыўным прадстаўніком гамінідаў, на думку некаторых вучоных, з'яўляўся рамапітэк, сляды якога знойдзены ў Індыі, а таксама на тэрыторыі Венгрыі і Кеніі. Узрост знаходак каля 12 млн гадоў. А так званыя «малпалюдзі» (аўстралапітэкі) з'явіліся ў Афрыцы прыкладна 4 млн гадоў назад. Было іх тры ці чатыры віды, адзін з якіх, магчыма, даў пачатак роду *Homo*. *Australopithecus* і *Homo* суіснавалі прыкладна на працягу мільёна гадоў, пакуль першыя поўнасьцю не вымерлі. Аўстралапітэкі, якія жылі ў Паўднёвай і Усходняй Афрыцы ў канцы трацічнага — пачатку чацвярцічнага перыяду (узрост па розных прыкметах ад 5,0—3,5 да 1 млн гадоў назад), былі значна бліжэй да людзей, чым іншыя чалавекападобныя малпы.

Несумненнае прамаходжэнне, якое вызваліла рукі для выкарыстання розных рэчаў (камянёў, палак) у час палявання і здабычы расліннай ежы, сведчыць пра магчымасць пераходу жыхароў гэтых месцаў праз асноўную грань, якая аддзяляла чалавека ад жывёлаў, — магчымасць дзейнасці з дапамогай прыладаў працы. Стварэнне аўстралапітэкамі галечнікавай алдувайскай культуры пацвярджаецца і адначасова аспрэчваецца шырокім колам вучоных.

У выніку адкрыцця Луіса і Мэры Лікі ў Алдувайскай цясніне ў Кеніі была знойдзена вялікая колькасць каменных рэчаў са слядамі ўжывання і грубай апрацоўкі і раздробленыя косткі дзікіх жывёлаў. Гэтыя знаходкі мелі вельмі шырокія часавыя рамкі. Стваральнікамі алдувайскай культуры некаторыя лічаць таксама істот, названых «чалавекам умелым» (*Homo habilis*), па аб'ёму мозгу і іншых прыкметах больш дасканалых, чым аўстралапітэкі. «Яшчэ жывёлы ці ўжо людзі?» — асноўная сутнасць праблемы вылучэння з жывёльнага свету істот, здольных да вырабу штучных прыладаў. Такім чынам, увесь перыяд узнікнення і станаўлення чалавека працягваўся не менш за 3 млн гадоў (мал. 7).

1,6 млн гадоў назад ад *Homo habilis*, відаць, паходзіць *Homo erectus* — «чалавек прамаходзячы». Архантрапы (пітэкантрапы, сінантрапы), рэшткі якіх вядомы ў розных кутках Старога Свету, гэта ўжо, несумненна, найстаражытнейшыя людзі. Жылі яны ў час ранняга і сярэдняга плейстаэну 1,6—0,2 млн гадоў назад, у Еўропе з'явіліся каля

Мал. 7. Эвалюцыя чэрапа чалавека за пяць мільёнаў гадоў

1,5 млн гадоў назад. Знешне іх выгляд быў падобны на чалавечы, аднак чэрап меў прымітыўныя рысы: ён быў доўгім, са скошаным ілбом, тоўстымі надвочнымі валікамі, больш плоскім, чым у нас, тварам, больш масіўнымі і высунутымі наперад сківіцамі і вялізнымі зубамі. Аб'ём мозгу гэтых людзей дасягаў 880—1100 см³. Харчаваліся архантрапы мясной ежай, умелі вырабляць прылады з камяню і костак. Развівалі алдувайскую і раннеашэльскую культуры ранняга палеаліту.

Палеаантрапы (падвід *Homo sapiens neanderthalensis*) — неандэртальцы пачалі фарміравацца яшчэ 300 тысяч гадоў назад, а прыкладна 200—100 тысячагоддзяў назад на Зямлі з'явіліся класічныя неандэртальцы, якія дажылі да 35—33 тысячагоддзя. Рэшткі, па якіх рэканструюваўся іх знешні выгляд, знойдзены ўпершыню ў 1856 г. у даліне Неандэртала паблізу Дзюсельдарфа ў Германіі (так званы гейдэльбергскі чалавек). Неандэртальцы, верагодна, былі першымі людзьмі на Беларусі. Прапорцыі цела гэтых людзей былі блізкія да прапорцый сучаснага чалавека, але твар захоўваў яшчэ прымітыўныя рысы. Чалавек з масіўным тулавам быў невялікага (155—165 см) росту, меў галаву з моцна пакатым ілбом, выступаючымі наперад надвочнымі валікамі і ніжняй сківіцай без падбародачнага выступу (мал. 8). Аб'ём мозгу гэтых людзей дасягнуў сярэдніх велічынь (1500 мм³). Палеаантрапы працягвалі развіваць ашэльскую культуру, на яе сярэдніх і заключных этапах, і стварылі больш прагрэсіўную культуру канца ранняга палеаліту — мусц'ерскую.

Неаантрапы, альбо крананьёнцы (падвід *Homo sapiens sapiens*), людзі сучаснага фізічнага тыпу (чалавек разумны), атрымалі назву па знаходках іх рэшткаў у 1868 г. у гроце Кра-Маньён на тэрыторыі Францыі ў правінцыі Дардонь.

*Мал. 8. Знешні выгляд не-
андэртальца. Рэканструкцыя
М. М. Герасімава*

*Мал. 9. Знешні выгляд карама-
нёнца. Рэканструкцыя М. М. Ге-
расімава па шкілеце чалавека
з палеалітычнага паселішча Ка-
сцёнкi-2*

З'явіліся 40—35 тыс. гадоў назад, адрозніваліся ад нас толькі лепш развітой зубной сістэмай і крыху менш высокім зводам чэрапа (*мал. 9*). Несумненныя сляды гэтых людзей знойдзены ў паўднёва-ўсходняй Беларусі.

Выкладзеная схема развіцця чалавека з'яўляецца, бясспрэчна, дастаткова спрошчанай і не адлюстроўвае многіх процілеглых поглядаў па гэтым пытанні. І ў геалогіі, і ў археалогіі даты і паслядоўнасць падзей з'яўляюцца прадметам гарачых дыскусій. Як вядома, у спрэчках нараджаецца ісціна, але сцвярджаць, што яна ўжо нарадзілася, рана.

Пытанні і заданні для самакантролю

1. Колькі гадоў планецца Зямля і колькі людзей пражывае на ёй зараз?
2. На якім этапе развіцця жыцця на Зямлі з'явіўся чалавек?
3. Назавіце найбольш працяглы этап станаўлення і развіцця чалавека.
4. Якія вы ведаеце групы гамінідаў і на якіх этапах палеаліту яны існавалі?
5. Што такое зледзяненні і міжледавікоўі і колькі іх было на Беларусі?
6. Які кантынент ці кантыненты лічацца прарадзімай чалавека?
7. Да якога часу адносяць першае з'яўленне чалавека на Беларусі? Якому часу адпавядае фінальны палеаліт?
8. Што вы ведаеце пра апошняе зледзяненне на тэрыторыі нашай краіны?
9. Колькі фауністычных комплексаў змянілася на тэрыторыі Беларусі на працягу антрапагену?
10. Пералічыце прадстаўнікоў верхнепалеалітычнай фауны. На якіх з іх палявалі першыя людзі на зямлі Беларусі?

Як знайшлі палеаліт у Беларусі

Бердыжская стаянка. Беларускі вучоны Канстанцін Міхайлавіч Палікарповіч усё жыццё прысвяціў пошукам і вывучэнню першабытных помнікаў. Ім адкрыты сапраўдныя жамчужыны старажытнай гісторыі — палеалітычныя стаянкі Бердыж і Юравічы ў Беларусі, Юдзінава і Елісеевічы у суседняй Бранскай вобласці і сотні помнікаў іншых гістарычных эпох.

Пачынаючы з 1925 г. вучоны сістэматычна даследаваў берагі Сажа і Бесядзі, Дняпра і Іпуці, Прыпяці, Покаці, Буга, Дзясны і іншых рэк. Ён наведваў і аглядаў усе прыдатныя для размяшчэння старажытных паселішчаў месцы: пясчаныя ўзгоркі на поплаве рэк, дзюны, тэрасы, мысы на іх берагах. Там, дзе не было лесу і пяскі развеяліся ветрам, проста на паверхні ляжалі сотні прыладаў працы, зробленых рукамі старажытных майстроў (фота 10).

Кожны дзень знаходкі — кожны дзень адкрыцці. Але сярод іх не было галоўнага, самага жаданага — палеаліту. Няўжо зямля

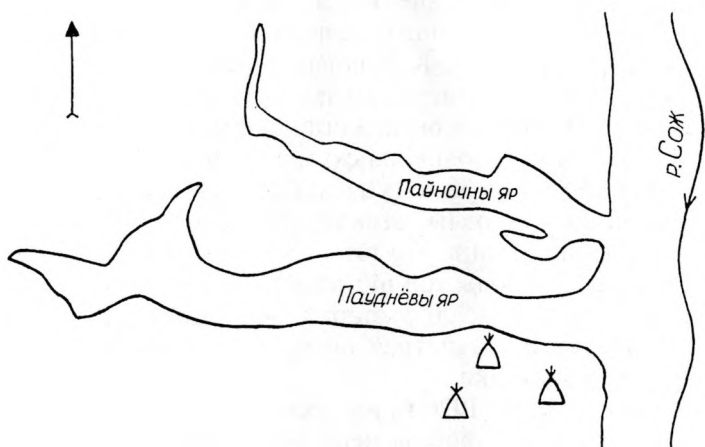
Фота 10. Канстанцін Міхайлавіч Палікарповіч. Беларускі археолаг, першаадкрывальнік шматлікіх археалагічных помнікаў розных гістарычных эпох, у тым ліку палеалітычных. Нарадзіўся ў 1889 г. у в. Белая Дуброва Чэрыкаўскага павета Магілёўскай губерні, у сям'і свяшчэнніка. Скончыў Магілёўскую духоўную семінарыю. Прайшоў шлях ад школьнага настаўніка да загадчыка сектара археалогіі Інстытута гісторыі Беларускай акадэміі навук. Памёр і пахаваны ў Мінску ў 1963 г.

Беларусі заставалася бязлюднай так доўга і была заселена толькі ў мезаліце? Магутныя рэкі, мноства крэменю не маглі не прыцягваць чалавека. У гэта вучоны верыў свята і настойліва працягваў пошукі. Тым больш што думкі пра вельмі ранняе засяленне тэрыторыі Паўночна-Заходняга краю, куды ўключалі і тэрыторыю сучаснай Беларусі, выказваліся яшчэ ў пачатку XX ст. такім выдатным знаўцам археалогіі, **этнаграфіі** і фальклору, як Еўдакім Раманавіч Раманаў. Яго высновы былі зроблены на падставе знаходак палеанталагічных і археалагічных рэштак, у тым ліку і каля в. Падлужжа, аб чым, як стала вядома апошнім часам, ведаў яшчэ Е. Р. Раманаў. Магчыма, менавіта яго паведамленне і дало штуршок для пільных пошукаў у даліне Сажа, і асабліва каля названай вёскі. Але, як ні дзіўна, не планамерныя разведкі, а шчаслівы выпадак — узнагарода за настойлівасць — прынёс поспех.

Гэта здарылася ранняй восенню 1926 года. Існуе легенда аб тым, што Канстанцін Міхайлавіч ішоў правым берагам Сажа. Затрымаўся каля крыніцы, што выцякае з вусця Паўночнага яра на поўдзень ад вёскі Падлужжа Чачэрскага раёна Гомельскай вобласці. На камені побач сядзеў пастух. Паразмаўлялі аб справах, аб ураджаі, аб тым, ці няма ў акрузе цікавых знаходак, і раптам позірк вучонага спыніўся на валуне, на якім сядзеў пастух. Гэта быў велізарны чэрап маманта, увесь залеплены зямлёй, з вачніцамі, забітымі глінай, бясформенны і зусім, на першы погляд, не падобны на тое, чым з'яўляўся. Беглы агляд схілу паказаў, што гэта невыпадкавая знаходка. Дзе-нідзе ў размытых расколінах берага былі відаць косткі і крэмені, у тым ліку апрацаваныя рукой чалавека. Крэмені пакрываў блакітны налёт-паціна, які выдаваў іх старажытны ўзрост. Пастух пацвердзіў: «Так, костак тут шмат. Па вясне вадой заўсёды вымывае».

У першым жа шурфе, закладзеным на вяршыні схілу, зноў былі знойдзены крэмені і косткі. Доўгачаканы палелі! Ёсць паселішча! Чалавек жыў на тэрыторыі Беларусі спрадвечу!

Стаянку назвалі Бердыжскай, але назва гэтая не зусім дакладная. Вёска Бердыж, адкуль прыйшоў К. М. Палі-

Мал. 11. В. Падлужжа. Схема ўрочышча Калодзежкі і дакладнае месца старажытнага паселішча

карповіч, размешчана кіламетрах у трох на поўнач, а вось да вёскі Падлужжа — рукой падаць, усяго метраў 200. Тут даліну Сажа праразаюць два яры — Паўднёвы і Паўночны (мал. 11). А ўсё гэтае месца завецца **ўрочышчам** Калодзежкі. На паўднёвым схіле Паўднёвага яра і было старажытнае паселішча, заснаванае чалавекам, як выявілася, па адных даных — звыш 23 тысячагоддзяў назад, а па другіх — 15 тысячагоддзяў назад.

Звесткі аб знаходках у Падлужжы ўскалыхнулі ўсю навуковую грамадскасць. У 1927 г. сюды прыехалі вядучыя спецыялісты тае пары. На чале экспедыцыі быў малада аспірант, а ў будучым адзін з найвыдатнейшых знаўцаў палеаліту С. М. Замятнін. Пабывалі тут прафесар МДУ геалаг Г. Ф. Мірчынк, палеантолаг У. І. Громаў, археолагі і краязнаўцы з Інстытута беларускай культуры (так называлася Нацыянальная акадэмія навук Беларусі да 1929 г.) — С. А. Дубінскі, І. Х. Юшчанка, С. С. Шутаў.

Комплекснае, сіламі спецыялістаў розных кірункаў, вывучэнне помніка любой гістарычнай эпохі найбольш прадуктыўнае. Таму і ў далейшым палеалітычныя стаянкі на Беларусі даследавалі не толькі археолагі, але і геалагі

Г. І. Гарэцкі, М. М. Цапенка, Л. М. Вазнячук, палеанталаг В. В. Шчаглова і іншыя вучоныя.

Пачаліся раскопкі. Каб дайсці да так званага культурнага пласта (гарызонта, у якім захаваліся рэшткі чалавечай дзейнасці), неабходна было зняць вялікі пласт зямлі, што знаходзіўся зверху. Толькі на схіле знаходкі агаліліся і былі добра відаць. Трэба было іх ачысціць, зафіксаваць дакладнае месца кожнай рэчы, замалюваць, сфатаграфавач, нанесці на план, апісаць. Усе гэтыя аперацыі выконвае любы археолаг, даследуючы той ці іншы старажытны аб'ект. Але пры вывучэнні палеаліту стараннасць патрабуецца асаблівая, бо чым старажытней помнік, тым больш каштоўная кожная знаходка.

Тады, у верасні 1926 г., на месцы паселішча К. М. Палікарповіч заклаў пробны невялікі раскоп і разведачныя шурфы. У іх было знойдзена больш за 70 абломкаў костак маманта, каня і мядзведзя, крэмені, апрацаваныя рукой чалавека, вуголле. Раскопкі помніка перыядычна ўзнаўляліся. У 1927 годзе экспедыцыю ўзначальваў С. М. Замятнін. У 1928—1929, 1938—1939, 1953—1954 гадах іх працягваў К. М. Палікарповіч. У 1968—1969 гадах вывучэнне помніка праводзілі У. Дз. Будзько і Л. М. Вазнячук. У 1970—1973 гадах на помніку працавала аўтар. А ўсяго за гады даследаванняў (1926—1973) на Бердыжскай стаянцы ўскрыта амаль 500 м² культурнага пласта, знойдзена больш за тысячу крэменяў са слядамі апрацоўкі і каля 2000 цэлых і разбітых костак розных жывёлаў, галоўным чынам маманта. Сёння, калі гэтая стаянка ў выніку Чарнобыльскай катастрофы апынулася ў зоне забруджанай радыеактыўнымі выкідамі, атрыманыя і захаваныя ў архівах звесткі — адзіная крыніца, на якой мы можам засноўвацца.

Юравіцкая стаянка. На левым беразе Прыпяці, у тым месцы, дзе зараз у лагчыне паміж высокімі 30-метровымі схіламі яе карэннага берага ўтульна размясцілася вёска Юравічы, што ў Калінкавіцкім раёне Гомельскай вобласці, людзі пасяліліся яшчэ раней, больш за 26 тысяч гадоў назад. Жыхары вёскі неаднаразова заўважалі, што пасля моцных дажджоў ці ў час паводкі з размытага схілу аднаго з яроў на мысе, які ўтвараецца левым схілам вялікага яра Мураваны шлях і карэнным берагам р. Прыпяць, вы-

Фота. 12. Юльян Юльянавіч Попель, па няпэўных звестках, нарадзіўся ў 1880 г. у Холмскай губерні ў сям'і протаіерэя. Скончыў юрыдычны факультэт Пецяўбургскага ўніверсітэта і Санкт-Пецяўбургскі археалагічны інстытут. Працаваў следчым Пецяўбургскага і Мінскага акружных судаў, з сакавіка 1919 г. — следчым Навагрудскага і Рэчыцкага паветаў. Заснаваў у 1918 г. грамадскую гімназію, а потым школу ў Юравічах. Быў дырэктарам і настаўнікам гэтай школы. У 1938 г. рэпрэсаваны, сасланы. Весткі аб ім губляюцца ў 1942 г. Далейшы лёс, дата смерці і месца пахавання невядомыя. Першым звярнуў увагу на знаходкі касцей маманта і наяўнасць апрацаваных крэменяў у Юравічах і паведаміў аб гэтым у Акадэмію навук у Мінск

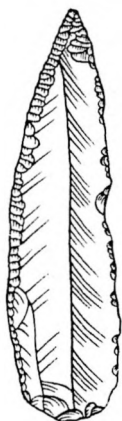

мываліся косткі буйных жывёлаў і падалі на дарогу. Тут праходзіць шлях на г. п. Хойнікі, які пачалі пашыраць яшчэ ў XIX ст. Прыкладна з тае пары і распаўсюдзіліся чуткі аб костках. Разглядалі іх людзі з цікавасцю і дзівіліся. Не было ў іх акрузе ні звяроў, ні птушак такіх памераў... Меркавалі аб тым, што косткі, відаць, належалі далёкім продкам, валодаўшым сілай незвычайнай.

Але вось прыехаў у мястэчка новы настаўнік Юльян Юльянавіч Попель (*фота 12*). У старажытных прыладах разбіраўся вельмі добра, бо быў спецыялістам-археалагам. Ён скончыў юрыдычны факультэт Пецяўбургскага ўніверсітэта і Пецяўбургскі археалагічны інстытут. Сцяжынка, па якой настаўнік кожную раніцу дабіраўся ў школу, ішла ўгару па схіле таго самага яра, з якога час ад часу вымывала буйныя косткі. Адна з іх аднойчы трапіла на вочы. Юльян Юльянавіч уважліва агледзеў месца, і яго апаліла здагадка — «палеаліт». У Мінск, у Акадэмію навук, пайшло хуткае паведамленне. Так у 1928 г. была адкрыта Юравіцкая палеалітычная стаянка.

У вывучэнні гэтай самай старажытнай на тэрыторыі Беларусі верхнепалеалітычнай стаянкі можна вылучыць

чатыры перыяды: 1928—1931; 1958—1961; 1976 і 2006—2007 гады. Раскопкі пачаліся на помніку ў 1929 годзе. У іх, акрамя К. М. Палікарповіча, прымалі ўдзел беларускія археолагі А. Д. Каваленя, А. М. Ляўданскі, С. А. Дубінскі, палеантолаг Г. Э. Гітэрман. У далейшым на помніку пачынаў геолог Г. Ф. Мірчынк, а рэшткі фауны вызначыў У. І. Громаў. Работы працягваліся і ў наступным 1931 годзе. Культурны пласт аказаўся зусім бедны на знаходкі. Колькасць вырабаў з крэменю не перавышала некалькі дзесяткаў. Былі сабраны таксама цэлыя і бітыя косткі маманта і каня. Найбольш каштоўная рэч — крамянёвы востраканечнік (нож?) — паказаны на мал. 13.

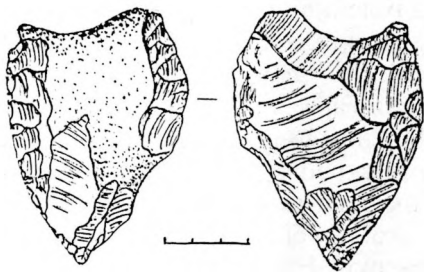
Мал. 13. Востраканечнік з Юравіч

Вывучэнне помніка мела працяг у пасляваенны час. У 1959—1960 гадах раскопкі праводзіў У. Дз. Будзько. Стратыграфію помніка вывучалі геологі М. М. Цапенка і Л. М. Вазнячук. У 1976 г. работы былі працягнуты пад кіраўніцтвам У. П. Ксяндзова. За перадваенныя і пасляваенныя гады такім чынам было ўскрыта каля 270 м², але так і не стала зразумела, колькі культурных пластоў ёсць у Юравічах. Акрамя таго, не было даных для вызначэння ўзросту знаходак і нават статусу помніка.

У сувязі з уключэннем Юравіцкай стаянкі ў кола помнікаў для агляду турыстаў было прынята рашэнне аб добраўпарадкаванні тэрыторыі помніка. Работы, праведзеныя ў 2005—2006 гадах пад кіраўніцтвам аўтара, дазволілі праліць святло на некаторыя пытанні. Дакладна высветлілася аднаслойнасць помніка. Вывучэнне палеантолагам А. М. Матузкам знойдзеных касцявых рэштак, іх склад і стан прывялі да думкі аб неабходнасці змены статусу помніка. Магчыма, гэта было месца палявання на мамантаў, а сама стаянка знаходзілася недзе побач. Апрача названых відаў жывёл упершыню тут былі знойдзены рэшткі валасатага насарога і паўночнага аленья. Далейшыя пошукі павінны даць магчымасць знайсці ісціну.

Па шчаслівай выпадковасці гэтым двум помнікам да-
 вялося ўвайсці ў гісторыю беларускай археалогіі і заста-
 ца ў ёй назаўсёды. Рэшткі паселішчаў, кінутых людзьмі
 ў пошуках паляўнічага шчасця і лепшай долі, былі вельмі
 хутка пахаваны пад слоём пяску, які чаргаваўся з тонкімі
 праслойкамі гліны, і таму захаваліся да нашых дзён. Чар-
 нобыльская бяда зрабіла немагчымым далейшае выву-
 чэнне Бердыжа, а на тым месцы, дзе старажытныя па-
 ляўнічыя, што прыйшлі ў Юравічы, палявалі на маман-
 таў, у хуткім часе будзе ўзведзены музейны комплекс.

Самыя старажытныя рэчы. Але прылады з Бердыжа
 і Юравічаў аказаліся ў рэшце рэшт не самымі старажыт-
 нымі знаходкамі Беларусі. Так, сярод крамянёў, сабраных
 на Бердыжскай стаянцы ў раскопе 1928 г., рэзка вылуча-
 лася сваім незвычайным выглядам і формай прылада сэр-
 цападобнай формы, абабітая па краях (мал. 14). Канец яе
 быў заостраны. Назва «востраканечнік» як нельга лепш
 падкрэслівае аблічча гэтай рэчы, але, відаць, не зусім
 поўна адпавядае яе прызначэнню. На думку спецыялістаў,
 адзначаная прылада выкарыстоўвалася як скрэбла-нож.
 Яе форма, апрацоўка паверхні і рабочых лёзаў сведчаць
 пра магчымасці выкарыстання рэчы для раздзелкі па-
 ляўнічай здабычы і апрацоўкі скуры. Такія прылады ты-
 павыя для ніжнепалеалітычнага часу. Паверхня вострака-
 нечніка з Бердыжа, як і ўвогуле ўсіх старажытных выра-
 баў з крэменю, пакрыта цёмным налётам — пацінай, якая,
 дарэчы, можа быць і блакітнай, і шэрай, і белай. Справа
 не ў колеры паціны, а ў наяўнасці ці адсутнасці яе. Паці-
 на ўтвараецца з соляў і вокіслаў у выніку працяглага зна-

Мал. 14. Бердыжская ста-
 янка. Востраканечнік (нож-
 скрэбла) з раскопак 1928 г.
 Рэч, характэрная для по-
 мнікаў мусьцёрскай куль-
 туры (100—35—33 тыс. гадоў
 назад). З дапамогай такой
 прылады можна было рэ-
 заць, скрэбці, праколваць,
 секчы

ходжання расколатага крэменю на адкрытым паветры, і чым большая паціна, тым старажытней рэч. Наяўнасць яе заўсёды насцярожвае даследчыка. Згладжаныя і абкатаныя грані, архаічная форма, адпаведная тэхніка расколвання і апрацоўкі пры наяўнасці паціны — дакладныя арыенціры для вызначэння старажытнага ўзросту знаходкі.

Бердыжскі востраканечнік менавіта па гэтых прыкметах выглядаў больш архаічным, чым іншыя знаходкі, і ўзнікла думка, што ён зроблены не адначасова з імі. Адпаведна час пранікнення першых людзей на тэрыторыю Беларусі значна паглыбляўся ў сіваю даўніну тысячагоддзяў.

Далейшыя пошукі, вывучэнне стратыграфіі і датавання культурнага пласта стаянкі не далі падстаў для таго, каб «адарваць» востраканечнік ад усяго знойдзенага комплексу рэчаў. Нашчадкі многіх пакаленняў беражліва захоўвалі тэхнічныя прыёмы продкаў, сакрэты апрацоўкі прыладаў. І ў далейшым на многіх старажытных помніках Беларусі неаднаразова знаходзілі асобныя рэчы, якія знешне выглядалі непараўнальна больш старажытнымі за астатнія. Хутчэй за ўсё знаходка з Падлужжа таксама прыклад працяглага захавання традыцый продкаў. Увогуле адна рэч мала пра што гаворыць. Пэўнымі з'яўляюцца высновы, зробленыя на падставе вывучэння некалькіх, хоць бы трох аднатыпных вырабаў. У дадзеным выпадку знаходка была адзінкавая.

У сувязі з тым, што ў газетах і часопісах тых гадоў з'явіліся паведамленні пра раскопкі і адпаведныя знаходкі, многія энтузіясты-аматары пачалі актыўна шукаць старажытнасці па ўсёй краіне і паведамляць пра іх у Акадэмію навук. Сярод мноства паступіўшых звестак асабліваю цікавасць выклікала паведамленне краязнаўца П. М. Чайкоўскага, які настаўнічаў у Свяцілавічах, што ў Веткаўскім раёне Гомельскай вобласці.

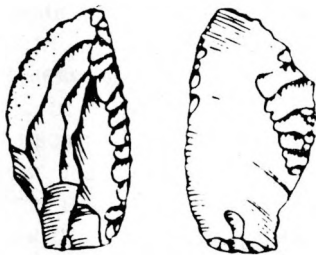
Ва ўрочышчы Каменная Гара, якое знаходзіцца побач з гэтым пасёлкам, у 1929 г. ён знайшоў незвычайную прыладу з крэменю, так званае скрэбла (*мал. 15*). Яно ляжала на схіле невялікага яра, які праразаў тут высокі бераг Бесядзі. Хто і калі страціў яго? Згубілі па дарозе да вады ці рэч звалілася аднекуль зверху? На гэтыя пытанні немаг-

чыма адказаць сёння. Адно стала вучоным зразумела, калі знаходка трапіла ў іх рукі, — рэч вельмі старажытная. Яе ўзрост выдавала грубая апрацоўка краю буйнымі сколамі, цікавая традыцыйная для ніжняга палеаліту форма, моцны бляск, запаліраванасць граняў, блакітная паціна, якая пакрывала ўсю паверхню прылады. Агледзеўшы знаходку, спецыялісты-археологі прыйшлі да аднадушнай высновы — скрэбла зроблена ў палеалітычны час, і ўзрост яго нават больш сталы, чым іншых масавых знаходак з Бердыжа і Юравіч. Толькі тая сэрцападобная прылада з Бердыжа, якая так адрознівалася ад усіх астатніх, знешне магла спаборнічаць са свяцілавіцкім скрэблам сваёй старажытнасцю.

За ўсю гісторыю вывучэння палеаліту ў Беларусі, непасрэдна на яе тэрыторыі, яшчэ толькі аднойчы пашчасціла знайсці рэч, падобную да пералічаных (мал. 16). Прылада, якая знешне нагадвала скрэбла, была паднята ў 60-я гады мінулага стагоддзя археолагам Л. Д. Побалем каля падножжа высокай гары паблізу вёскі Абідавічы Быхаўскага раёна Магілёўскай вобласці ва ўрочышчы Чырвоная Горка. У выніку апаўзання берагавога схілу яна, відаць, звалілася зверху і ляжала зусім побач з

Мал. 15. Скрэбла, знойдзенае П. М. Чайкоўскім ва ўрочышчы Каменная Гара ля пас. Свяцілавічы. Край з аднаго боку цалкам, а з другога на працягу 4 см абабіты буйнымі сколамі

Мал. 16. Скрэбла, знойдзенае ля в. Абідавічы. Нават нявыпытнаму воку бачна, што такая рэч добра клалася ў руку і ёю зручна было нешта скабліць, скрэбці і калоць

вадой. Калі б міма не праходзіў археолаг, бурны паток знёс бы скрэбла ў дняпроўскія глыбіні.

Пералічаныя прылады і даюць падставу меркаваць, што першыя людзі, якія трапілі на зямлю Беларусі, маглі жыць тут яшчэ ў ніжнім палеаліце. Гэта маглі быць неандэртальцы, якія стварылі так званую мусцьерскую культуру. Тэрмін іх існавання даволі шырокі, але найбольш верагодным для пранікнення на нашу зямлю ўяўляецца прамежак часу паміж перадапошнім дняпроўскім і апошнім паазерскім абледзяненнямі (муравінскае міжледавікоўе), а магчыма і першая палова апошняга абледзянення — 100—35 тысячагоддзяў назад.

Такім чынам, у выніку шматгадовага пошуку помнікаў позняга палеаліту ўдалося сабраць адходы крамянёвай вытворчасці, некалькі дзесяткаў прыладаў працы і адходаў іх вытворчасці, амаль дзве тысячы рэшткаў костак старажытных жывёлаў. Вось амаль і ўсё, за выключэннем некалькіх пералічаных адзінкавых прыладаў вельмі архаічнага выгляду, якія былі знойдзены ў розных месцах Беларусі. Гэта ўсё, з чым сёння мае справу археолаг, калі прыступае да аднаўлення падзей тых далёкіх часін.

Напярэдадні галацэну. Падзеі апошніх 15 тысяч гадоў былі не менш бурнымі. Ледавік, які хутка пачаў адступаць і ў рэшце рэшт 14 тысяч гадоў назад поўнасю знік з тэрыторыі Беларусі, выслабіў яе зямлю для чалавека. Ніякіх прыкмет існавання тут людзей у перыяд яго максімальнага распаўсюджвання няма. Не вядомы помнікі гэтага часу і ў многіх іншых рэгіёнах велізарнай тэрыторыі Еўропы. Куды дзелася папярэдняе насельніцтва — нашчадкі паляўнічых на мамантаў з Юравічаў і Бердыжа? Распаўсюджанне аднакультурных помнікаў на велізарных адлегласцях Еўразійскага кантынента сведчыць аб значных міграцыях насельніцтва з мэтай выжывання, захавання роду людскога шляхам пошуку найбольш прыдатных для жыцця ўмоў і прыстасавання да найбольш рацыянальнага выкарыстання прыродных рэсурсаў.

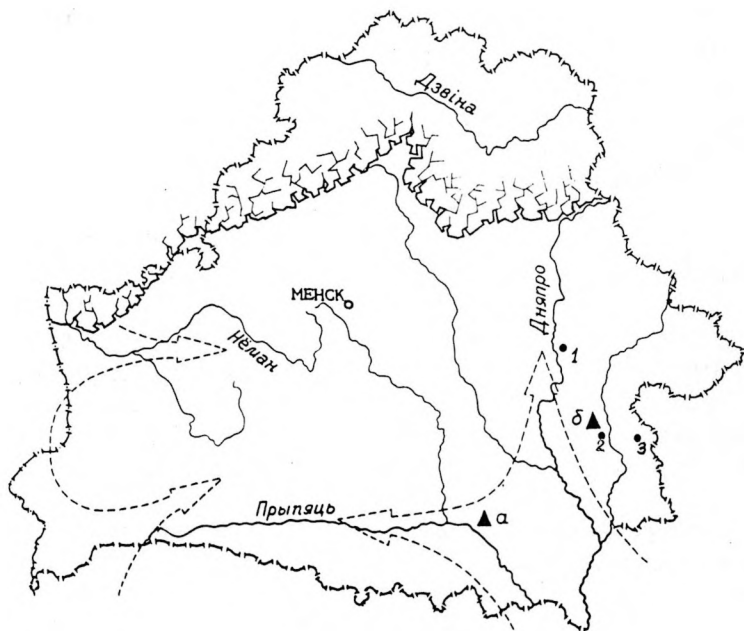
Гэта сведчыць аб тым, што познапалеалітычнае насельніцтва значна ўдасканаліла тэхніку выпрацоўкі вырабаў і ўвогуле матэрыяльную культуру, прыстасавалася і адап-

тавалася да жыцця ў самых розных кліматычных умовах. У табл. 5 пералічаны падзеі так званага позналедавіковага (ці пасляледавіковага) часу і сучаснай эпохі — галацэну. Добра відаць, што рытмічныя змены клімату працягвалі адбывацца праз пэўныя прамежкі часу.

Іншым разам, у так званыя стадыяльныя перыяды, ледавік, быццам бы жывая істота, не губляў надзею вярнуцца на нашу зямлю і пачынаў паступовы рух наперад. А ў прамежках паміж гэтымі часовымі і значнымі пахаладаннямі, якія рабіліся ўсё карацей, наступалі цёплыя (інтэрстадыяльныя) перыяды. Яны і былі найбольш прыдатнымі для вяртання ў гэтыя шыроты чалавека. З цягам часу даволі хутка ён рассяліўся па берагах усіх рачных басейнаў Беларусі. Аб гэтым сведчаць даныя археолагаў, якія знайшлі на сённяшні дзень некалькі соцень помнікаў фінальнай пары палеаліту.

Карта Беларусі ў фінальную пару палеаліту. Новая хваля засваення беларускіх прастораў праходзіла ўздоўж старажытных шляхоў — рэк. Для адных гэта было вяртанне на радзіму продкаў, для іншых — доўгі шлях у нязведаныя далі ўслед за адступаючымі статкамі звыклых аб'ектаў палявання — паўночных аленьяў, якія рухаліся ўслед за ледавіком. Традыцыйныя для палеалітычных жыхароў спадарожнікі (мамант, валасаты насарог) амаль зніклі. У пошуках ежы яны блукалі і імкнуліся знайсці і заняць звыклую для іх экалагічную нішу і паступова засталіся на кароткі час толькі ў Сібіры. Новае насельніцтва дастаткова хутка рассялілася па ўсёй тэрыторыі краіны, і ніколі больш наша зямля не пуставала. Гэта былі стваральнікі розных культур, якія, як мяркуюць вучоныя, доўгі час пазбягалі сустрэч і магчымых сутычак паміж сабой, амаль не кантактавалі і таму захавалі нязменнымі традыцыі і прыёмы вырабу прыладаў працы і спосабы палявання. Менавіта па гэтых прыкметах помнікі датуюць, вызначаюць час іх існавання і культурную прыналежнасць іх стваральнікаў.

Найбольш старажытныя фінальнапалеалітычныя помнікі Усходняй Еўропы знойдзены ў басейнах Прыпяці, Нёману, Даўгавы, каля вытокаў Волгі і на Верхнім Дняп-

Мал. 17. Схема магчымых кірункаў першапачатковага засялення тэрыторыі Беларусі: 1 — в. Абідавічы, 2 — в. Падлужжа, 3 — пас. Свяцілавічы; а — Юравіцкая стаянка, б — Бердыжская стаянка; мяжа апошняга валдайскага (паазерскага) аблэдзянення

ры. У групу культур з наканечнікамі стрэл на пласцінах уваходзяць Лінгбі, Краснаселле (Валкушанская культура), Свідэр (мал. 17). Помнікі і асобныя вырабы носьбітаў гэтых культур шырока распаўсюджаны на захадзе нашай краіны, а на яе ўсходзе часам фінальнага палеаліту датуецца так званая грэнская культура, паходжанне якой загадкавае і не да канца абгрунтаванае. Датуюцца названыя культуры апошнімі тысячагоддзямі плейстацэну. Апрача іх на тэрыторыі Беларусі ёсць прыкметы існавання і іншага фінальнапалеалітычнага насельніцтва, напрыклад стваральнікаў Гамбургскай культуры.

Адпаведна існуючай храналогіі першая хваля мігрантаў, якія выраблялі вельмі адметныя і непаўторныя вастрыі гамбургскага тыпу, трапіла да нас пад час кароткага па часе бэлінгскага пацяплення, каля 13 тысяч гадоў назад.

У працяглым і значна больш цёплым алеродзе (12 тысяч гадоў назад) праз басейны ўсіх буйных рэк Беларусі прайшла хваля лінгбійскіх паляўнічых. А пад час цёплых прамежкаў часу ў Дрыясе (асабліва напрыканцы Дрыясы — 3) на землях Беларусі распаўсюдзіліся нашчадкі Усходняга Лінгбі, стваральнікі Краснасельскай (Валкушанскай) і свідэрскай культур. Названыя культурныя з'явы далі пачатак шматлікім мезалітычным культурам. Іх носьбіты развівалі і ўдасканальвалі дзве склаўшыся традыцыі — пласціністую тэхніку расколвання, якая амаль не патрабавала другаснай апрацоўкі і была ўласціва для свідэрскага насельніцтва, і адшчэпавую тэхніку расколвання, якая грунтавалася на другаснай апрацоўцы. Гэтая традыцыя засталася ад лінгбійскага насельніцтва.

Пытанні і заданні для самакантролю

1. Хто адкрыў познапалеалітычныя помнікі Беларусі?
2. Якія вы ведаеце палеалітычныя помнікі на тэрыторыі нашай краіны?
3. Якія прылады лічацца самымі старажытнымі?
4. Да якіх культур адносяцца позна- і фінальнапалеалітычныя помнікі Беларусі?

У гасцях у далёкіх продкаў

Як жылі першыя людзі на зямлі Беларусі? Якую вялі гаспадарку? Паспрабуем у думках апынуцца побач з імі. Рашэнне змяніць месца стойбішча было прынята пасля доўгіх роздумаў. Вычарпаны паляўнічыя ўгоддзі. Усё менш здабычы прыносілі мужчыны. Асцярожныя звяры адчувалі блізкасць людзей і заўсёдную небяспеку на шляху да вадапою, паляўнічыя сцежкі і пасёлкі пачалі абыходзіць далёка бокам. Чалавек пераважаў розумам, але і звычныя інстынкты не падводзілі. Над племенем нависла злавесная пагроза голаду. Як ні цяжка пакідаць абжытыя мясціны, рашэнне старэйшых: «Трэба адыходзіць» — успрымалася адзінадушна.

Пад час запланаваных адыходаў людзі забіралі з сабой усё каштоўнае і неабходнае, значна абядняючы нашы веды і ўяўленні пра іх жыццё. У іншых сітуацыях, як, напрыклад, пры раскопках мезалітычнага паселішча ва ўрочышчы Бабулін Бугор каля в. Глыбаўка Веткаўскага раёна Гомельскай вобласці, кінулася ў вочы карціна паспешлівага адыходу племені, якое некалі жыло на гэтым месцы. Ці то маланка ўдарыла ў дрэва, ці то вечер раскідаў іскры старажытнага вогнішча. Здарыўся вялікі пажар. Верхні пласт зямлі і знаходкі ў ёй абпаленыя. Крэмень, калі трапляе ў агонь, робіцца светлым, нават белым, і пакрываецца сеткай расколін. Трагедыя людзей абярнулася для археолагаў поспехам, бо на стаянцы засталіся сотні крамянёвых прыладаў, засталіся там, дзе іх паклалі гаспадары.

Пакідалі абжытыя мясціны і па іншых прычынах, напрыклад у час высокай паводкі. Моцныя разлівы рэк цяжка прадказаць нават у нашы дні. У старажытных людзей не было складаных прыбораў і даных касмічнай сувязі, але былі свае прыкметы, па якіх яны маглі напэўна прад-

бачыць, як высока падымецца вада ў наступны раз. Уважліва сачылі за паводкай і ў выпадку небяспекі пераходзілі на высокія бяспечныя месцы. Пакідалі свае паселішчы і пры з'яўленні побач варожа настроенага племені, у час эпідэміі, з-за розных трагічных здарэнняў, калі значная частка супляменнікаў гінула.

Пакідалі і ў пошуках лепшай долі, бо ва ўсе часы «чуткамі зямля поўнілася». Нехта прыносіў звесткі аб цудоўных далечах, дзе шмат звяроў, птушак, рыбы, крэменю, дзе бяспечна і цёпла. І людзі ішлі ў нязведаныя далі і спыняліся там, дзе скажа самы вопытны і самы мудры. Без машын і коней, без чыгункі і самалётаў, спадзеючыся толькі на свае ногі, яны з года ў год паступова рухаліся ўсё далей на поўнач. Са скуранымі мяшкамі за плячыма, звязанымі, магчыма, лазой ці сухажыллямі, валакушамі са скураў забітых жывёлаў, якія былі нагужаны няхітрымі пажыткамі, са зброяй ці з малым на руках рухаўся чалавек уздоўж рэк у пошуках неабходнага для жыцця, каб захаваць і прадоўжыць род чалавечы.

Адкуль з'явіліся гэтыя людзі на згаданых познапалелалітычных помніках Беларусі, дакладна сказаць немагчыма. У Юравічы прыйшлі, магчыма, рухаючыся ўздоўж Прыпяці, а ў Бердыж, відаць, па Сажы.

На Юравіцкай стаянцы няма колькі-небудзь яскравых спецыфічных знаходак, якія б дазвалялі меркаваць пра сувязі з суседзямі і кірунак руху. А вось у паляўнічых Бердыжскай стаянкі на канечнікі стрэлаў і нажы былі амаль такія ж, як на паселішчах каля вёскі Касцёнкі ў Варонежскай вобласці, размешчанай на Доне, на стаянцы Аўдзеява Курскай вобласці, якая знойдзена на беразе ракі Сейм, прытоку Дзясны, на некаторых стаянках Польшчы, Чэхаславакіі, Аўстрыі. Таму, нягледзячы на тое, што ёсць падставы меркаваць, што першапачатковае засяленне тэрыторыі Беларусі адбылося хутчэй за ўсё з паўднёва-ўсходняга боку, менавіта з басейнаў Дзясны, Дняпра ці Дона, нельга выключыць і паўднёва-заходні напрамак з Валыні, праз прытокі і вярхоўі Прыпяці.

Трэба адзначыць, што першапачатковыя беларускія зямель не былі адзінымі жыхарамі на тысячы кіламетраў.

Амаль адначасова жыло насельніцтва названых вышэй паселішчаў, а бліжэйшымі суседзямі жыхароў Бердыжа і Юравічаў былі насельнікі Хатылёўскіх паселішчаў, размешчаных на Дзясне ў межах Бранскай вобласці Расіі.

У пару фінальнага палеаліту асваенне тэрыторыі Беларусі таксама адбывалася з розных кірункаў. Згодна з данымі археалагічных даследаванняў Лінгбійскае насельніцтва прыйшло да нас хутчэй за ўсё з паўночнага захаду, калі спецыялізаванае на здабычу паўночнага аленья насельніцтва распаўсюдзілася з Ютландыі на паўднёвы ўсход, праз нізінныя прасторы Германскай, Польскай і Палескай нізін. Стваральнікі краснасельскай культуры былі нашчадкамі насельніцтва культуры Лінгбі. Найбольшая колькасць іх помнікаў сканцэнтравана на прасторах Палесся. Свідэрскія паселішчы вельмі шырока распаўсюджаны ў басейнах Віслы, Прыпяці і Нёмана. А вось паходжанне і шляхі распаўсюджання грэнскага насельніцтва дагэтуль застаюцца спрэчным пытаннем.

Першабытныя жытлы. Каб схавацца ад непагоды, знайсці спакой у сямейным гурце, хоць на нейкі час ізаляваць сябе і блізкіх ад навакольнага неспрыяльнага свету, чалавек будаваў жытлы. Калі ён яшчэ не ўмеў гэтага рабіць, для жыцця выкарыстоўваліся прыродныя ўкрыцці-пячоры. Яны былі не толькі першымі жытламі, але і першымі могілнікамі. Каля ўваходу гарэла вогнішча, ніводны звер не мог парушыць спакою.

Але пячоры ёсць толькі ў гарах. Калі чалавек засвоіў раўнінныя прасторы, жытлы давялося будаваць. У познім палеаліце дзеля гэтых мэтаў часцей за ўсё выкарыстоўвалі косткі і скуры жывёлаў, у фінальным — апрача гэтых матэрыялаў усё часцей ужывалі дрэва. Найбольш каштоўным будаўнічым матэрыялам былі біўні мамантаў і рогі аленьяў, бо яны не гнілі.

З часоў позняга палеаліту да нашых дзён захавалася значная колькасць рэшткаў жытлаў. Адны з іх былі наземнымі, другія — паглыбленымі ў зямлю. Зусім рознымі яны былі і па складзе выкарыстаных для будаўніцтва матэрыялаў, і па форме, і па памерах. У адных выпадках выкарыстоўвалі значную колькасць костак маманта, у другіх — паўночнага аленья. Калі-небудзь у справу ішлі камяні.

Падмуркі круглых ці авальных жытлаў звычайна выкладаліся з велізарных чарапоў маманта, сківіц, тазавых костак і іншых частак шкілета. Потым з жэрдак, рэбраў будавалі каркас. Пазванкі адыгрывалі ролю злучальных муфт. Зверху каркас пакрывалі скурамі жывёлаў і прыціскалі камянямі, цяжкімі сківіцамі, прысыпалі зямлёй. Іншы раз даводзіцца чытаць, што жытлы пакрывалі скурамі мамантаў. З гэтым наўрад ці можна пагадзіцца, бо сырая кура маманта важыла некалькі тон. Разарваць яе на кавалкі, тым больш разрэзаць, было надзвычай цяжка. Таму ў справу, хутчэй за ўсё, ішлі куры мядзведзяў, аленяў, коней і іншых менш буйных жывёлаў — спадарожнікаў чалавека той пары.

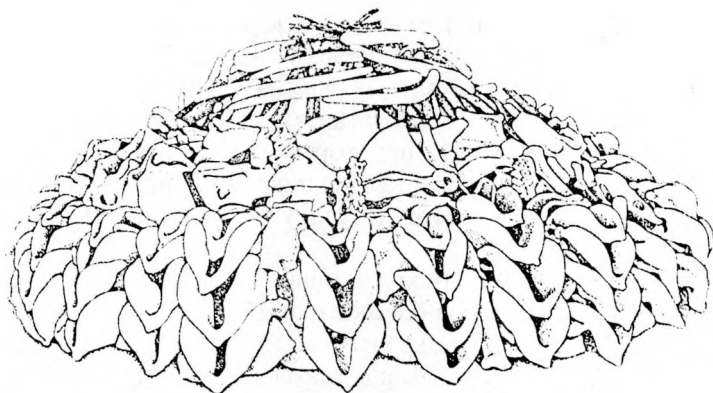
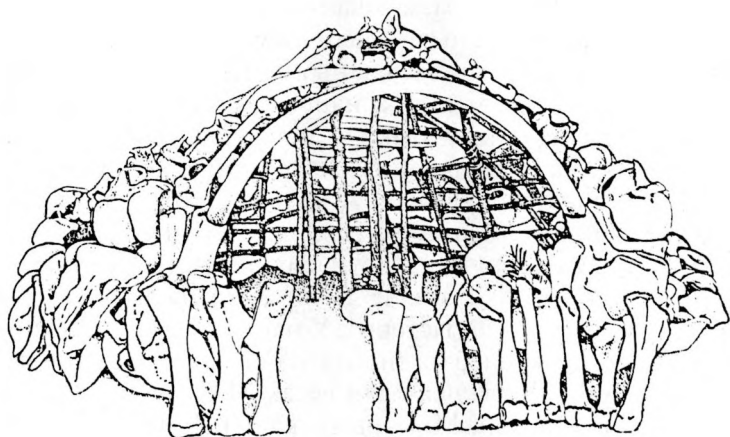
Жытлы асвятлялі з дапамогай свяцільнікаў, ролю якіх звычайна адыгрывала простая лучына ці паглыбленне ў камені альбо ў сцёгнавых костках маманта, запоўненае тлушчам. Калі ледавік падыходзіў да тэрыторыі Беларусі, лясоў тут практычна не было. Агонь у асноўным падтрымлівалі, палячы косткі. Гэта лёгка ўстанавіць па вялікай колькасці касцявога вугалю ў палеалітычных вогнішчах. Не ўсе ведаюць, што косткі добра гараць. Каб полымя было больш гарачым, іх расшчаплялі на дробныя кавалачкі і ў такім выглядзе падкідвалі ў агонь. Першабытныя вогнішчы гарэлі няспынна, бо ва ўмовах вечнай мерзлаты страта агню пагражала гібеллю ўсяму роду. Дзень і ноч неслі вахту ля гэтага вечнага агню жыцця жанчыны і старыя, падкідваючы ненаеднаму полымю ўсё новыя і новыя порцыі касцявога паліва. Іншага проста не было, бо навакол прасціралася тундра. Жытлы былі дастаткова вялікімі, цёплымі і нагадвалі чумы сучасных паўночных народаў. У іх магла жыць адна вялікая ці некалькі сем'яў. Плошча жытлаў вагалася ад 15 да 50 м², унутраны дыяметр ад 4 да 8 метраў.

На новым месцы жыхарства пабудова пасёлка пачыналася адразу. Спачатку складалі часовыя шалашы з галін, перакрытых скурамі, якія маглі абараніць людзей ад халаду ненадоўга, ды і то калі вопратка з футры. Падлогу ўсцілалі скурамі, дзень і ноч палілі вогнішчы. Потым будавалі сапраўдныя жытлы, для якіх патрэбны былі жэрдкі,

буйныя косткі, камяні.) Камянёў і галін можна было набіраць хутка і колькі хочаш. А вось з косткамі было больш складана, хоць тут і там, асабліва каля вады, куды паранены паміраючы звер прыходзіў прагнаць смагу, іх знаходзілі часта. Мясa і дробныя косткі жывёлаў, якія загінулі, звычайна былі здабычай драпежнікаў, астатняе заставалася людзям. Аднаму чалавеку не падняць нават сківіцу маманта. Таму, каб пабудаваць жылlo, патрэбны былі намаганні значнай часткі супляменнікаў. Па меры таго як запасы костак павялічваліся, умацоўвалі і ўцяплялі розныя часткі пабудовы (мал. 18).

Устанавіць дакладна, як былі ўпарадкаваны паляўнічыя пасёлкі ў Юравічах і Бердыжы, на жаль, немагчыма. У канцы ледавіковага перыяду, калі сонейка свяціла ўсё ярчэй і дзённыя тэмпературы падымаліся значна вышэй за 0°, па мерзлым схіле яра разам з адтаўшчым верхнім пластом зямлі паволі апаўзалі разбураныя рэшткі пабудовы. Пласты гліны абляплялі косткі, і ўсё гэта рухалася па схіле ўніз да ракі. На дне яра цёк ручай. У пагодлівыя цёплыя дні ён рабіўся нават бурным, бо ўсе дробныя рэчы, якія звычайна сустракаюцца на помніках той пары, вырабы з костак, упрыгажэнні і многае іншае разам з вадой назаўсёды згінула ад нас у далінах рэк. Толькі згрувашчанні буйных костак, назапашаных на дне яра, такіх як чарапы, сківіцы, лапаткі, рэбры, наяўнасць штучна прасвідраваных у іх адтулін, суровы клімат часу існавання паселішчаў і адносна вялікая колькасць расшчэпленых крэменю побач дазваляюць меркаваць, што палеалітычнае насельніцтва Беларусі таксама будавала жыллы.

(Вучоныя мяркуюць, што ў некаторых жыллах выконвалі магічныя абрады, святкавалі.) Можна дапусціць, што такія работы, як пашыў вопраткі, выраб прыладаў працы, адбываліся ў халодны зімовы час. А летам, калі тэмпература паветра падымалася да 10—15 °С, усю гэтую працу рабілі на двары. Згуртаваўшыся каля вогнішчаў, глядзелі, як смажыцца апетытнае мяса, дзялілі ежу, аддаючы лепшыя кавалкі старым і дзецям. Аб сезоннасці засялення паселішчаў можна меркаваць і па складзе фаўністычных рэшткаў.

Мал. 18. Рэканструкцыя І. Р. Пiдплiчкам палеалiтычнага жытла, рэшткi якога добра захавалiся ля в. Межырычы ля г. Канева на Украiне. Галоўны будаўнiчы матэрыял — буйныя кoсткi маманта. Два вялiкiя бiўнi, якiя тырчаць з чарапоў гiганцкiх жывёлаў, утваралi ўваход. На пабудову сцен iшлi лапаткi i тазавыя кoсцi, рэбры i зубы, драўляныя жэрдкi. А тое, што размешчана на нiжнiм здымку, — гэта акуратна ўкладзеныя рады нiжнiх сквiц маманта

Пры ўмове вельмі сціплай інфармацыі па асобных перыядах старажытнай гісторыі ў археалогіі шырока выкарыстоўваецца метада аналогій. Калі на адначасовых стара-

жытнх паселішчах, размешчаных у межах адной прыродна-гаспадарчай зоны (у дадзеным выпадку ў лясной зоне), нават аддаленых на значныя адлегласці, супадаюць такія важныя паказчыкі, як, напрыклад, склад аднатыпных прыладаў працы, тэхніка іх апрацоўкі, мы маем права гаварыць пра прыналежнасць іх стваральнікаў да адной культурнай супольнасці. А калі так, то і іншыя бакі жыцця і дзейнасці гаспадаркі і культуры, у тым ліку прыёмы домабудаўніцтва, маглі поўнасю ці часткова супасці.

Метад аналогій дазваляе вучоным запаўняць белыя плямы ў старажытнай гісторыі. У нашым выпадку можна арыентавацца як на бліжэйшыя да Беларусі рэшткі паселішчаў, якія захаваліся каля вёсак Мезін на р. Дзясна, Юдзінава на Судасці, Міжырычы каля г. Канева, так і на іншыя больш далёкія па адлегласці аналогіі. На кожным з іх знойдзена па некалькі жытлаў. Прастора вакол адкрытых вогнішчаў, знойдзеных за межамі жытлаў, была ўсыпана вялікай колькасцю прыладаў працы і адходаў іх вытворчасці. Ямы-сховішчы звычайна запоўнены косткамі. У гэтых прыродных халадзільніках захоўвалі запасы ежы і, магчыма, паліва. На некаторых паселішчах знойдзены авальныя і падоўжаныя жытлы з сістэмай вогнішчаў, размешчаных па перыметры ці ўздоўж цэнтральнай восі пабудовы.

Паколькі па складу крамянёвых прыладаў Бердыж аднесены да помнікаў касцёнкаўска-аўдзееўскага кола помнікаў, можна меркаваць, што і жытлы гэтае насельніцтва будавала аднатыпныя. Касцёнкаўска-аўдзееўскія комплексы вылучаліся наяўнасцю дакладнай планіроўкі аб'ектаў.

У фінальным палеаліце насельніцтва стала больш дынамічным, а жытлы меншымі па памерах, больш лёгкімі і амаль заўсёды паўзямлянкавымі. Гэта значыць, што яны былі крыху паглыбленыя ў зямлю, а дах абапіраўся на слуп, які прама ці пад вуглом знаходзіўся ў сярэдзіне памяшкання. Зверху жытлы пакрывалі галлём, скурамі, якія прыціскалі да зямлі камянямі, палкамі.

На паляванні. Законы прыроды да ўсяго жывога няўмольныя. Каб жыць, неабходна ежа. Яшчэ дабудовалі жытлы, капалі гаспадарчыя ямы на новым месцы, а са-

мыя дужыя і самыя мужныя паляўнічыя ўжо накіроўваліся па здабычу. Нягледзячы на тое што асноўныя сілы чалавек той далёкай пары аддаваў на пошук ежы, голад няспынна нагадваў пра сябе. Паляванне заставалася галоўным заняткам чалавека на працягу ўсяго палеаліту.

Адным з галоўных аб'ектаў палявання быў мамант. Прымітыўная крамянёвая дзіда, крамянёвая пласціна-нож і — гіганцкі мамант? Цяжка сабе нават уявіць, як яго ў рэшце рэшт ўдавалася забіць. Зразумела, што гэта было пад сілу толькі калектыву. Трэба было распудзіць статак, каб адбіць ад яго аднаго зверу, лепш слабага, ці дзіцяня, тады паляванне было паспяховым.

Людзі ў каменным веку ўжывалі ў асноўным тры тыпы палявання: загоннае, з дапамогай самаловаў і забойства зброяй. Загоннае паляванне было найбольш эфектыўным. Выбраўшы стромкі абрыў і запыркмеціўшы статак жывёлаў, паляўнічыя пачыналі гнаць іх насустрач смерці. Крыкі і паходні, агнявыя завесы прымушалі звар'яцелых ад жаху жывёлаў імчацца туды, куды накіроўваў іх чалавек (мал. 19).

Імгненне — і дзесяткі звяроў маглі загінуць ці пакалечыцца, зваліўшыся ў бездань. Тут іх дабівалі рагачінамі, камянямі, дзідамі. Яскравае пацвярджэнне гэтаму знойдзена намі ў мінулым годзе пад час раскопак Юравіцкай стаянкі. Сярод паляўнічых ахвяраў, рэшткі якіх былі знойдзены на схіле глыбокага рова, сярод вялікіх валуноў, што назапасіў ледавік, а потым вымыла вада, былі косткі чатырох мамантаў. Адзін з іх быў стары і хворы, іншыя маладыя і нават зусім маленькі. Калі знаходзішся на вяршыні схіла і глядзіш уніз, робіцца жудасна ад магчымасці зваліцца на гэтыя камяні. Трэба адзначыць, што такім метадам можна было злавіць далёка не кожную жывёлу. Хуткія ногі і добры слых выратаўвалі многіх з іх. І толькі запаволены мамант часцей за ўсё трапляў у такія пасткі.

На шляху да вадапою чалавек рабіў розныя лоўчыя прыстасаванні, пакрытыя зверху галлём. Гэта былі ямы, сілкі і іншыя прыстасаванні. Ва ўмовах вечнай мерзлаты, калі грунт адтайваў толькі на 1—1,5 м, ямы для мамантаў наўрад ці выкарыстоўваліся. Відаць, з іх дапамогай лавілі

Мал. 19. На паляванні. Па мал. Г. Канстэбля (G. Constable, 1972—1973. С. 34)

дробную дзічыну, капытных жывёлаў. Узброеныя стрэламі, дроцікамі, крамянёвымі нажамі, дубінкамі, паляўнічыя білі звера ў найбольш слабае месца — живот, дабівалі яго камянямі, рагацінамі.

Пазней чалавек навучыўся накіроўваць жывёлаў у лоўчыя ямы, штучна перагароджваючы ім шлях да вадапою дрэвамі, вынайшаў петлі-ўдаўкі, рамяні з камянямі на канцы, самаловы, што блыталі ногі. З валокнаў дзікарослых, а потым акультураных раслін ён пачаў плесці сеткі, рабіць атручаныя стрэлы.

Наканечнікі ў дзідах і дроціках замацоўвалі з дапамогай сухажылляў і раслінных валокнаў. Дрэва ці костку расшчаплялі і ва ўзнікшую шчыліну ўстаўлялі наканеч-

нік стралы, змазаны смалой. Для палявання на буйнога звера маглі ўжывацца і гарпуны, зробленыя з костак. На-зіральны паляўнічы добра ведаў звярыныя сцежкі і звычкі жывёлаў. Гэта дапамагала яму самай прымітыўнай зброяй забіваць істот значна больш буйных і спрытных, чым ён сам.

На тэрыторыі Беларусі, дзе крутых абрываў было не так ужо і шмат, звера маглі заганыць у багністыя, балоцістыя мясціны і потым дабівалі. Паспяховае паляванне залежала ад спрытнасці і трапнага вока, а жыццё паляўнічых — ад хуткіх ног. Ранены звер у шаленстве мог нарабіць шмат бяды. Тушы буйных жывёлін расчлянялі на кавалкі і неслі ў пасёлак.

Прынцыпова іншым было паляванне ў фінальную пару палеаліту. Паляўнічая стратэгія была скіравана галоўным чынам на пошук, пагоню і забой такіх дынамічных і хуткіх жывёл, як паўночны алень. Паляванне на гэтых сезонна мігруючых прадстаўнікоў позналедавіковых ландшафтаў адбывалася часцей за ўсё на месцах іх перапраў праз рэкі. Лук і стрэлы, якія чалавек вынайшаў яшчэ ў фінальным палеаліце, дапамагалі пераходзіць на вялікія адлегласці і адстрэльваць здабычу на значнай адлегласці. Дадатковай крыніцай харчавання па-ранейшаму былі рыбная лоўля і збіральніцтва.

Аб густах не спрачаюцца. Чым харчаваліся нашы продкі? Усім неабходным для жыцця палеалітычнага чалавека забяспечвалі тры галоўныя заняткі: паляванне, збіральніцтва і рыбная лоўля. Роля збіральніцтва з цягам часу паступова змяншалася, рыбнай лоўлі, наадварот, узростала. Поблізу ледавікоў збіральніцтва давала не больш як 1% харчу, таму асноўнай галіной гаспадаркі доўгі час заставалася паляванне.

Велізарнай падмогай была рыбная лоўля. Мяркуючы па тым, як гэта рабілася зусім нядаўна ў асяроддзі плямёнаў, якія амаль да нашых дзён захавалі многія звычаі і лад жыцця далёкіх продкаў, этнографы сцвярджаюць, што рыбу елі сырой, сушылі, смажылі, варылі, пяклі, замарожвалі. Ядомыя зярняты, карані, костачкі здрабнялі перад ужываннем камянямі. Мясца елі сырым, пакуль не авалодалі агнём. Потым яго, відаць, пачалі смажыць на распа-

леных камянях, падвешваць над агнём, капцілі ў дыме, запякалі, як і рыбу, у гліне, разразалі на доўгія палоскі і вялілі, сушылі на ветры. Вечная мерзлата дазваляла доўга захоўваць мяса ў замарожаным выглядзе ў прыродных ямах-халадзільніках.

Старажытныя людзі ўжывалі ў ежу ўвесь арсенал ядомых траў, каранёў, жалуды, сцёблы, лісце, ягады, маладыя парасткі, насенне, арэхі, у тым ліку плады вадзяных арэхаў-чылімаў, яйкі птушак, мёд, малюскаў, лічынкі, мышэй і шмат чаго яшчэ. Плод вадзянога арэха, напрыклад, смачны і спажывны. Ён змяшчае да 30% тлушчу, 2,4% бялкоў, 55% крухмалу. Яго ядуць сырым, смажаным, вараным, печаным. Гэтыя тры крыніцы харчавання забяспечвалі чалавека неабходнай колькасцю бялкоў, тлушчу, вітамінаў.

Але ўсёй гэтай ідыліі нельга зайздросціць. Нягледзячы на адносна вялікія запасы жывёльнай і расліннай ежы, часта былі галодныя перыяды. І тлумачыліся яны не толькі няўдалым паляваннем ці прымітыўнымі прыладамі, якімі карыстаўся палеалітычны паляўнічы. Былі гады масавай гібелі і людзей, і жывёлаў ад эпідэміі. Каб чалавек выжыў, мудрая прырода заўсёды рэгулявала яго колькасць, значна стрымліваючы яе да той пары, пакуль чалавек не навучыўся штучна павялічваць ураджай, не стварыў больш дасканалыя прылады працы і зброю, не вынайшаў метал і ўсё тое, чым мы сёння карыстаемся.

Старажытны посуд. З-за даўнасці падзей многія старонкі жыцця палеалітычнага чалавека для нас застаюцца таямнічымі. Але вучоныя не абмяжоўваюцца толькі тым, што само трапіла ім у рукі. Яны няспынна шукаюць ключы да адгадкі старажытных таямніцаў. Шырока карыстаюцца данымі этнаграфіі, а яшчэ часцей — вынікамі эксперыментаў, якія робяць самі. Вядома, што посуд палеалітычных паляўнічых не захваўся да нашых дзён. Але па розных прыкметах яго можна аднавіць.

На поўдні, у Афрыцы напрыклад, у далёкім мінулым у якасці посуду выкарыстоўвалі бананавае лісце, ствалы дрэў, бамбук, ракавіны, панцыры чарапах, шкарлупіны яек вялікіх птушак, абалонкі арэхаў і іншыя рэчы, якія маюць значны аб'ём. У Беларусі для гэтых мэтаў магла

ўжывацца кара дрэў і бяроза, тыя ж ракавіны, яйкі, панцыры балотных чарапах і шмат чаго іншага. Па этнаграфічных назіраннях, бяроза, дзякуючы вільгаценепранікальным асаблівасцям, магла выкарыстоўвацца пры дамабудаўніцтве, а таксама ў якасці пракладак у лодках. Адночы вучоныя з Санкт-Пецярбурга паспрабавалі з адмочанай у вадзе бяросты зрабіць пасудзіну. Гэта аказалася зусім нескладанай справай. Абвязаўшы яе лыкам ці травой, атрымалі прыгожы і даволі трывалы сасуд, у якім можна было трымаць не толькі сухія прысмакі, але і вадкасць. Надзвычай якаснай для гэтых мэтай лічыцца таксама ліпавая кара, луб якой вылучаецца высокай валакністасцю. З яго можна вырабляць цэлы шэраг рэчаў — ад мачалак да матузоў і нават ніцей.

На думку вучоных, у палеаліце вельмі шырока ўжываўся посуд са скуры. Выраблялі яе мноствам спосабаў. Галоўнай мэтай чалавека, які хоча вырабіць скуру жывёлы, з'яўляецца захаванне яе ад гніення. Па этнаграфічных даных, гэтаму садзейнічалі сушка і замарожванне рэчы. Відавочна, што ў прыледавіковых прасторах Еўропы менавіта замарожванне было найбольш верагодным спосабам апрацоўкі скур. Прыдатным, нам здаецца, гэты спосаб быў і для жыхароў палеалітычных паселішчаў Беларусі.

Пасля сушкі або вымочвання з дапамогай скрабкоў і скрэблаў скуры мяздрылі (здымалі рэшткі тлушчу), і яны становіліся надзвычай прыдатным матэрыялам для самых розных мэтай. З дапамогай калодкі (гэта магла быць буйная костка, камень і іншая рэч) скуры даволі лёгка можна надаць любую форму. Па пруткасці і нават цвёрдасці яна пераўзыходзіць дрэва, набліжаючыся да косці і рога. Нават пасля прымітыўнага вырабу (з дапамогай зняцця мяздры і поўсці) яна робіцца вільгаценепранікальнай. Таму і выраблялі са скуры посуд для сухіх і вадкіх рэчываў, мяхі і сумкі, рамяні, пакрывалі дахі жылляў. У скурах запякалі мяса, з іх шылі вопратку. Яны ў рэшце рэшт служылі подсцілам і ў той жа час бялізнай для жыхара каменнага веку. Усё сказанае пра посуд знаходзіцца па-за межамі доказаў і мае характар меркаванняў. Магчыма, ежу гатавалі і без посуду, а проста ў пекарскіх ямках, што знойдзены ў падлозе некаторых палеалітычных жылляў побач з вог-

нішчамі. Так было да пачатку галацэну і яшчэ доўгі час, пакуль чалавек новага каменнага веку (неаліт) не навучыўся ляпіць сапраўдныя гаршкі з пяску, гліны і розных дамешак, абпальваючы яго на вогнішчах.

Вопратка. Са скуры першабытны чалавек рабіў не толькі посуд. З яе ён шыў сабе вопратку. Першай тканінай служылі натуральныя, а пазней вырабленыя скуры жывёлаў і іх футра. У мусцьерскі час, на думку некаторых даследчыкаў, адзенне было даволі простым. Гэта накідкі з цэлых скур ці іх кавалкаў, спалучаных рамянямі, сцегнавыя паясы ці нешта накшталт спадніц. Пра абутак той пары звестак яшчэ меней.

Шчаслівы выпадак падараваў археолагам магчымасць убачыць, якімі былі вопратка і абутак у познім палеаліце. Гэта стала магчыма, калі даследавалі познапалеалітычную стаянку Сунгір ва Уладзімірскай вобласці Расіі. У трох пахаваннях (мужчына 55—65 гадоў, дзяўчынка 7—8 гадоў і хлопчык 12—13 гадоў), дзякуючы добрай захаванасці рэшткаў, удалося аднавіць характар вопраткі і спосаб яе ўпрыгожання шматлікімі каралямі, гузікамі. Знойдзены таксама бранзалеты і іншыя цікавыя рэчы. Абутак быў самай простаай канфігурацыі. Авальным кавалкам скуры чалавек абгортваў ступні з усіх бакоў, а раменная стужка, прасвідраваная ўверсе, працягвалася праз дзіркі, дазваляла сцягнуць скуру шчыльна вакол нагі і зацягнуць вузельчыкам. Лічаць, што зімовы абутак шылі футрам усярэдзіну, а летні — наадварот. Ніткамі служылі сухажыллі, крапіўныя і іншыя раслінныя валокны. Раскройвалі вопратку і абутак крэмянёвымі нажамі.

Вывучаючы старажытныя скульптурныя выявы чалавечых фігурак, малюнкi на костках, шкілеты пахаваных, вучоныя ўстанавілі, што ў палеаліце чалавек шыў не толькі футравыя камбінезоны, шчыльна закрываўшыя ўсё тулава і галаву, але і штаны, накідкі накшталт плашчоў, абутак, які нагадваў грубыя чувякі. Усё гэта насілі з упрыгажэннямі, сярод якіх былі розныя бранзалеты, абручы для галавы, падвескі на шыю, каралі, ракавіны. Адзенне пахаваных было зашпілена касцянымі шпількамі.

Магчыма, так упрыгожвалі памерлых, а ў штодзённым жыцці апрадаліся значна прасцей. Можна меркаваць,

што жанчыны ва ўсе часы былі асабліва прыдзірлівыя да туалетаў. Ды яшчэ ў каменным веку быў іх культ. Нездарма ж гэтую эпоху называюць матрыярахатам. Сярод дзесяткаў статуэтак з біўня маманта амаль усе толькі жаночыя. Жанчына—маці, яна прадаўжае род чалавечы, яна — захавальніца агню. Яе праца была неабходнай для ўсёй абшчыны. Мацярынская родавая абшчына, якая існавала ў познім палеаліце, была непараўнальна больш прагрэсіўнай формай грамадскага жыцця, чым першабытны статак.

Прылады працы, відаць, рабілі мужчыны.

Чаму крэмень? І ці толькі крэмень? Акрамя запасаў расліннай і жывёльнай ежы, а таксама прыдатных для жыцця ландшафтаў, чалавеку палеалітычнага часу для засваення новых тэрыторый неабходна была яшчэ адна абавязковая ўмова — наяўнасць сыравіны для вырабу прыладаў працы, з дапамогай якіх ён мог здабыць усё астатняе. Агульнавядома, што менавіта здольнасць да вырабаў прасцейшых прыладаў працы вылучыла чалавека з жывёльнага свету.

На шляху станаўлення чалавека этапу прыладавай дзейнасці папярэднічаў доўгі шлях выкарыстання звычайных камянёў, палак, галек, абкатаных вадой. Для вырабу ручных прыладаў для сячэння ў раннім палеаліце падыходзіў любы цвёрды матэрыял. Паступова адбор натуральна завостраных, зручных формаў, створаных прыродай пад уздзеяннем вады, марознага выветрывання і іншых фактараў, змяніўся этапам наўмыснай аббіўкі прыладаў з ужываннем для гэтага пасрэднакаў, так званых каменных адбойнікаў.

І вось тут, спачатку інтуітыўна, а потым свядома, чалавек пачаў выбіраць падыходзячы матэрыял. Шляхам проб і памылак, выкарыстоўваючы вопыт продкаў, з мноства асадкавых і вулканічных парод ён выбраў сланец і пясчанік, алеўрыт і крэмень, вапняк, андэзіт, абсідыян, кварцыт, агат, дыярыт, горны крыштал, яшму, нефрыт, халцэдон і некаторыя іншыя пароды. Камень павінен быў быць падатлівы, дастаткова моцны, але ў той жа час лёгка і зручна раскольвацца.

Тагачасны свет заваяваў крэмень. Зразумела, што ў кожным канкрэтным месцы выкарыстоўвалі тую пароду, якая

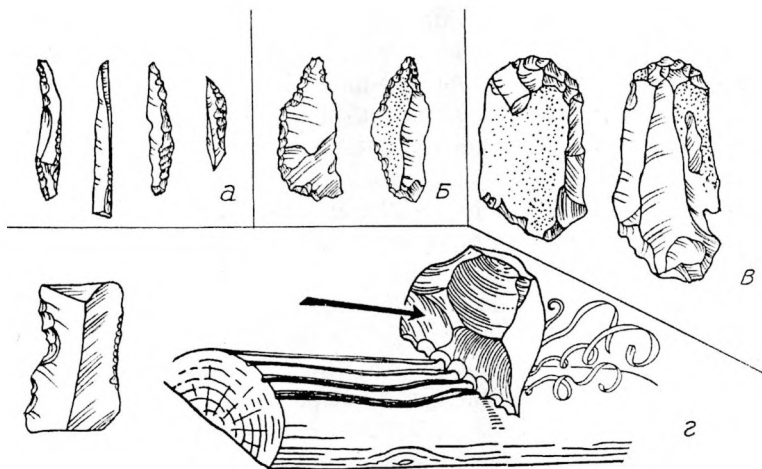
была найбольш даступная, але пры наяўнасці крэменю паўсюдна аддавалі перавагу менавіта гэтаму мінералу. Гэты камень быў моцным, дастаткова цвёрдым, лёгка расколваўся і рэтушаваўся. Без асаблівых намаганняў яму можна было надаць любую задуманую форму.

Крэмень утварыўся ў крэйдавых пародах і сустракаецца ўсюды, дзе яны ёсць. На геалагічнай карце Беларусі крэйдавыя адклады распаўсюджаны вельмі шырока, але залягаюць на вялікай глыбіні. Толькі ў асобных раёнах рэспублікі, асабліва ў далінах рэк, яны выходзяць на паверхню. Напрыклад, у заходняй частцы Беларусі зараз вядзецца прама з паверхні, адкрытым спосабам інтэнсіўная распрацоўка мергельна-крэйдавых адкладаў з **адорвенняў**, прынесеных ледавікамі з поўначы. На астатняй тэрыторыі рэспублікі, там, дзе марэна была размыта, палі ўсыпаны валунным крэменем. Ёсць таксама асобныя выходы на паверхню суцэльных пластоў крэменю, прыцягнутых ледавіком у непарушаным стане.

Дзякуючы адзначаным абставінам, тэрыторыя Беларусі ў старажытнасці была надзвычай багата лёгкадаступнай крамянёвай сыравінай для вырабу неабходных у гаспадарцы прыладаў. Гэта быў найважнейшы фактар, які вызначыў, акрамя іншых абставін, шчыльнасць засялення яе тэрыторыі. Там, дзе шмат крэменю, шмат і паселішчаў каменнага веку.

Лепш за ўсё паддаецца апрацоўцы крэмень вільготны, з глыбіні. З-за гэтага чалавек навучыўся ў больш познія часы, ужо ў неаліце і бронзавым веку, здабываць яго прама ў шахтах. У Ваўкавыскім раёне Гродзенскай вобласці іх адкрыта і даследавана сотні. З дапамогай касцяных і рогавых матыкаў шахцёры каменнага веку капалі ў зямлі ствалы шахтаў у выглядзе калодзежаў, рабілі злучаючыя іх штрэкі і забоі. Зрэдку, галоўным чынам на паўднёвым усходзе рэспублікі, старажытны чалавек выкарыстоўваў кварцыт.

У Юравічах і Бердыжы для вырабу прыладаў шырока ўжываўся мясцовы крэмень. Як мы даведаліся аб гэтым? Па колеры. Калі па хімічным складзе крэмень на ўсёй планеце амаль аднолькавы, то па колеры ён рэзка адрозніваецца. Гэтую асаблівасць упершыню заўважылі менавіта археолагі. Сожскі крэмень, напрыклад, шэры, з дробнымі белымі

Мал. 20. Прылады працы з крэменю: а — укладышы, часткі састаўных прыладаў; б—в — праколкі і скрабкі былі неабходныя пры апрацоўцы скур і пашыву вопраткі; г — з дапамогай скрэблаў і скобляў апрацоўвалі круглыя паверхні

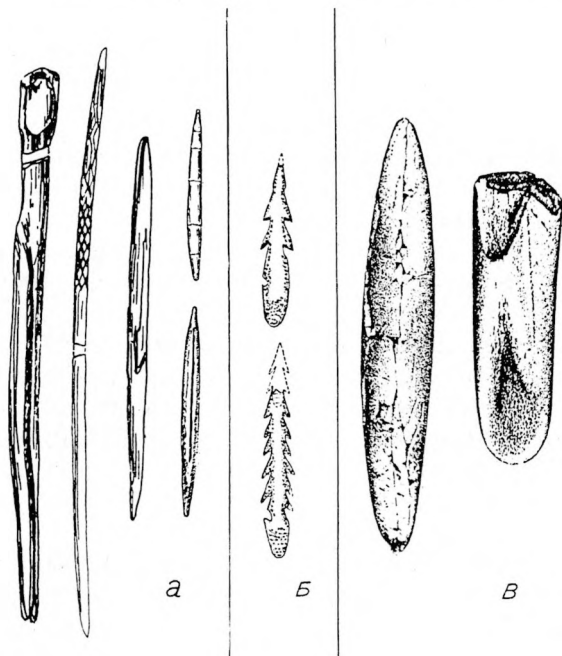
ўкрапваннямі. Толькі зрэдку ён мяняе колер, калі знаходзіцца ў балоце і ў крэйдавых адкладах, бо лёгка ўбірае ў сябе розныя солі і вокіслы. На Нёмане і Верхняй Прыпяці — шматкаляровы, ад ружовага да чорнага, хоць, вядома, паўсюдна трапляюцца рознакаляровыя канкрэцыі. На тэрыторыі Польшчы сустракаецца высакаякасны, так званы шакаладны крэмень. Добрае веданне якасцей крэменю розных рэгіёнаў краіны і суседніх тэрыторый дае падставу для вывучэння шляхоў і асаблівасцей абмену сыравінай.

Дрэнная захаванасць, асабліва ў пясчаных адкладах, арганічных рэчываў пазбаўляе нас магчымасці ўсвядоміць тую значную ролю, якую адыгрывалі ў жыцці палеалітычнага насельніцтва прылады, зробленыя з косці, рогу і дрэва. Землекапалкі для збіральніцтва, матыкі для капання розных ям, рагачыны і гарпуны для палявання, упрыгожанні і прадметы мастацтва, у тым ліку вырабы мелкай пласцікі, статуэткі і чурынгі, а таксама шмат якія іншыя рэчы выраблялі з гэтых матэрыялаў.

Прылады працы. Для шматграннай гаспадарчай дзейнасці, якой займаўся калектыў першабытных паляўнічых,

з дня ў дзень патрэбны былі тыя ці іншыя прылады працы. Каб пайсці на паляванне, пашыць вопратку ці выкапаць карэнне з зямлі, патрэбны самыя розныя рэчы. Раней лічылася, што ў мусцьерскі час неандэрталец вырабляў галоўным чынам востраканечнікі, скрэблы і рубільцы. А зараз да іх далучылі розныя выемчатыя і зубчастыя прылады, зрэдку на помніках мусцьерскага часу знаходзяць скрабкі, разцы, праколкі, нажы, а ўсяго на сённяшні дзень вядома звыш 60 розных тыпаў вырабаў, якімі ён карыстаўся. У познім палеаліце асартымент каменных прыладаў пашырыўся, а апрацоўка іх значна палепшылася.

Што было найбольш неабходна? Па-першае, тыя рэчы, з дапамогай якіх апрацоўвалі сыравіну, інакш прылады для выпрацоўкі прыладаў працы — адбойнікі і рэтушоры. У назвах гэтых рэчаў зашыфраваны іх сутнасць і прызна-

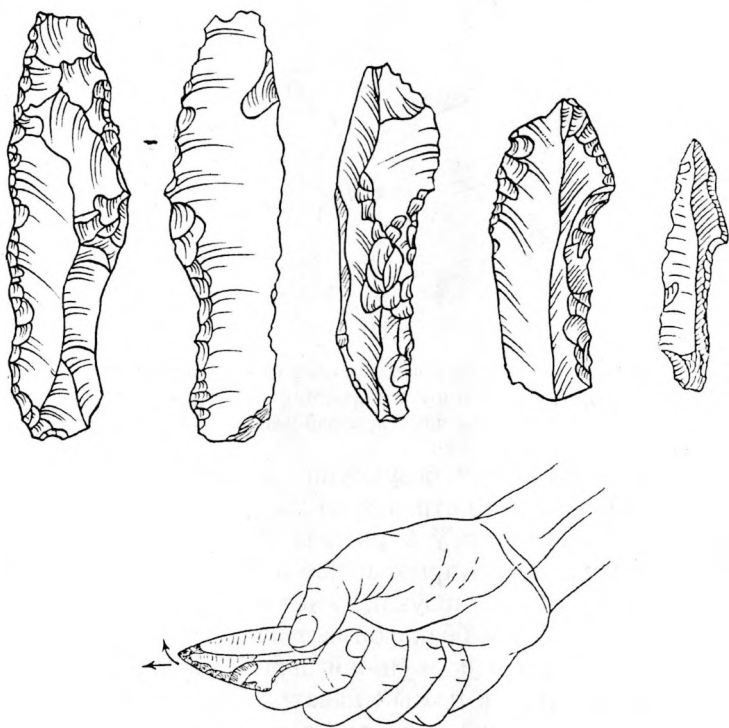

Мал. 21. Вырабы з костак: а — паляўнічыя прылады (кінжал, наканечнікі дзідаў); б — рыбалоўныя прылады (гарпуны маглі выкарыстоўвацца як зброя); в — клявец і матыка — прылады для збіральніцтва і земляных работ

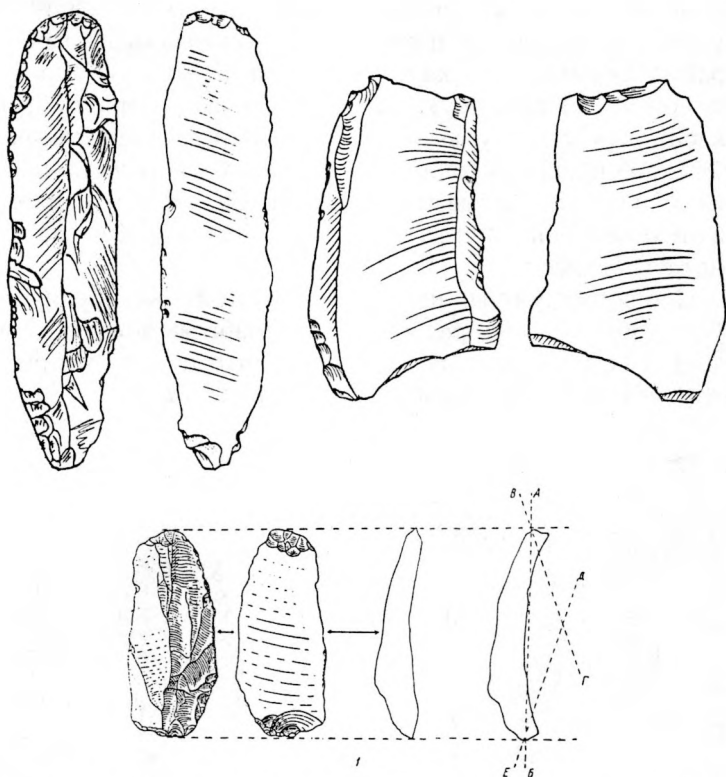
чэнне. Адбойнікамі адбівалі, надаючы прыладзе патрэбную форму, рэтушорамі рэтушавалі, даводзячы яе рабочы край да аптымальнай кандыцыі. Тып нарыхтоўкі і спосабы другаснай апрацоўкі залежалі ад віду сыравіны, яе якасці, а таксама культурных традыцый іх стваральнікаў.

Склад прыладаў працы знаходзіўся ў пэўных суадносінах з вядучымі галінамі гаспадаркі той пары, а менавіта паляваннем, збіральніцтвам і рыбалоўствам, якое паступова развівалася.

Сярод паляўнічых прыладаў былі не толькі зброя, але і ўсё неабходнае для разборкі тушаў забітых жывёлаў, апрацоўкі іх скур. Можна меркаваць, што па гэтым прыныцыпе рабілі і рыбалоўныя прылады (мал. 21).

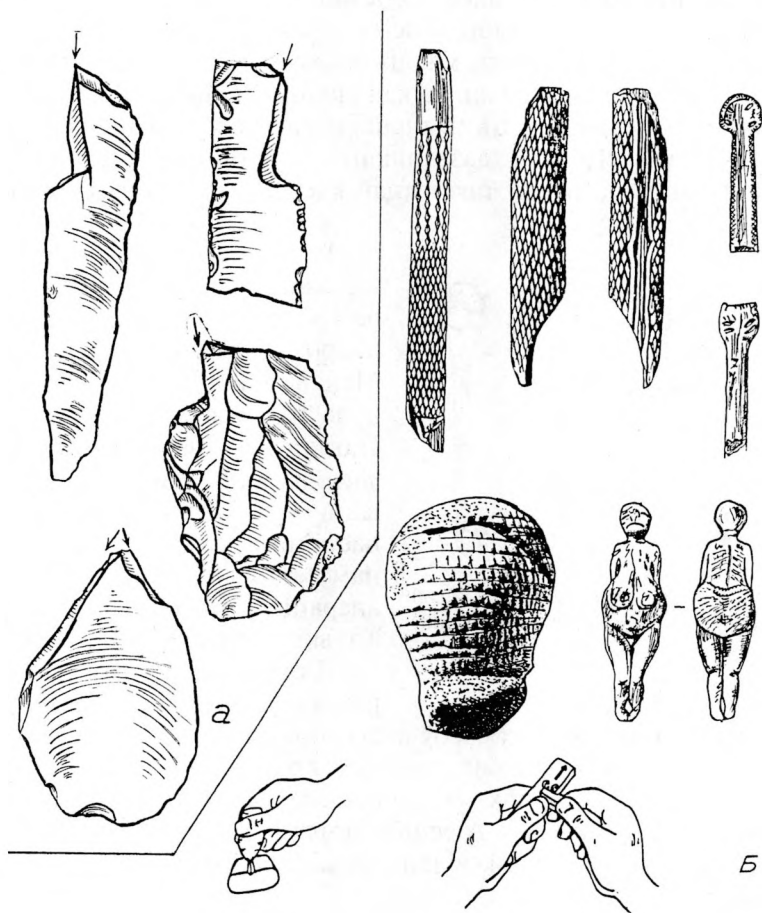
Мал. 22. Наканечнікі стрэлаў з бакавой выемкай з Бердыжа. Маглі выкарыстоўвацца як нажы ці колючыя прылады

Мал. 23. Палеалітычныя нажы. Адметная прыкмета такіх прыладаў з Бердыжа — апрацоўка канцоў з дапамогай некалькіх буйных сколаў, дзякуючы чаму нож рабіўся роўным

Адным з галоўных, безумоўна, былі вырабы для палявання — наканечнікі стрэлаў, дзіды, дроцікі. У Юравічах яны не знойдзены, а ў Бердыжы вельмі своеасаблівыя. Дзякуючы наяўнасці прыкметнай асіметрыі чаранка (канец, які ўстаўляўся ў дрэўка), гэтыя наканечнікі атрымалі назву «наканечнікаў з бакавой выемкай» (мал. 22). Акрамя ўжывання ў якасці паляўнічай зброі яны, відаць, маглі выкарыстоўвацца як нажы і нават як праколкі. Чаранок, на думку археолагаў, дзякуючы таму, што быў затуплены, дазваляў трымаць прыладу ў руцэ як нож, якім апрацоўвалі ўнутраны бок скур жывёлаў.

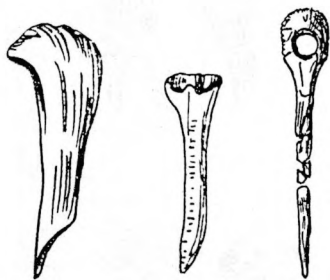
Асобную групу складалі прылады для разборкі і апрацоўкі туш. Гэта, перш за ўсё, скрэблы і скрабкі, якія ўжываліся для апрацоўкі скур, зняцця з іх тлушчу, далейшага выскрабання і размякчэння. Дарэчы, лічаць, што прадукцыйнасць познапалеалітычных скрабкоў увогуле залежа-

Мал. 24. а — для вырабу разцоў у Бердыжы, як і на іншых старажытных паселішчах, выкарыстоўвалі пласціны, а таксама адшчэпы і спрацаваныя нуклеусы; б — як і ў наш час, іх шырока ўжывалі як прылады для вырабу пазоў. Але асноўным матэрыялам, які апрацоўвалі разцамі, у палеаліце быў не метал, а косць і дрэва

ла ад даўжыні рабочага ляза і зручнага замацавання прылады. Дробныя скрабкі, відаць, замацоўвалі ў рукаятках.

Для апрацоўкі круглай паверхні дрэва, косці ўжывалі скоблі (прылады з выемкай). Сярод рэжучых прыладаў шмат мясных і стругальных нажоў, зробленых з масіўных пласцін. Нажы для мяса, як устанавілі археолагі, былі сіметрычныя, а для рыбы — асіметрычныя. Трэба нагадаць, што нажы з Бердыжа маюць выразныя адметныя рысы (мал. 23). Менавіта падпраўка іх канцоў з брушка буйнымі сколамі і наяўнасць вышэйадзначаных наканечнікаў з бакавой выемкай дазваляюць сінхранізаваць Бердыж з шэрагам помнікаў так званай касцёнкаўска-аўдзееўскай культуры.

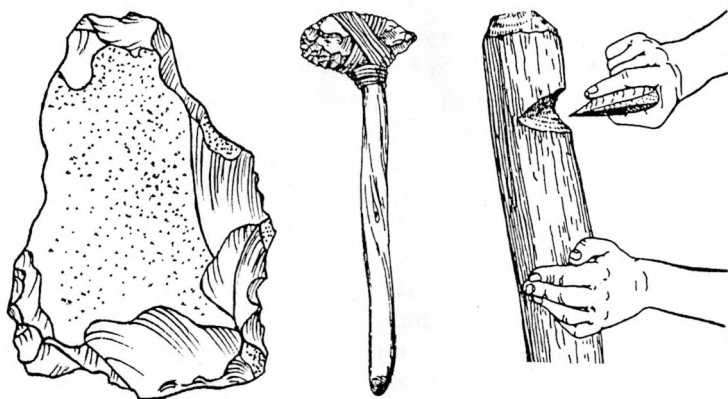

Мал. 25. Першыя шылы і іглы былі зроблены з костак птушак ці дробных жывёлаў

Разцы, прылады, прыстасаваныя для работы па дрэве і косці, у палеаліце мелі шырокае распаўсюджанне. Менавіта разцамі зроблены цудоўныя гравюры на косці. Паглядзіце ўважліва на іх знешні выгляд і спосабы ўжывання (мал. 24). Тыпы іх разнастайныя, а выконвалі з дапамогай разцоў амаль тыя ж аперацыі, што і ў нашы дні. Толькі матэрыял быў іншы.

Для праколвання ў скурах адтулін, каб іх сшыць, краўцы і шаўцы тых часоў рабілі праколкі. Калі ў Бердыжы знойдзены праколкі толькі з крэменю, на шмат якіх суседніх паселішчах — з костак, звычайна дробных птушыных (мал. 25). А ёсць і сапраўдныя іголкі з адтулінамі, у якія ўцягвалі, відаць, сухажыллі ці ніці з раслінных валокнаў.

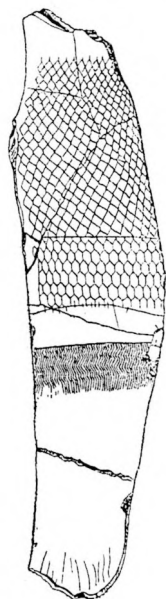
У любой гаспадарцы не абысціся без прыладаў для сячэння (мал. 26). Першыя прымітыўныя сякеры былі грубаабітыя. Часта ў іх якасці выкарыстоўваліся заостраныя камяні ці спрацаваныя прылады. Потым сякеры сталі вырабляць спецыяльна: яны зрабіліся больш вузкімі і больш

Мал. 26. а — сякера з Бердыжа. Зроблена са спрацаванага нуклеуса; б —
спосабы ўжывання сякер

прыдатнымі для выкарыстання. Калі трэба было зваліць вялікае дрэва, яго маглі спачатку падпаліць.

Калі сякера — гэта прамалязовая прылада для сячэння, то цясла — прылада папярочнаязовая. Як і ў выпадку з нажамі для мяса і рыбы, гэтыя рэчы адрозніваюцца паміж сабой знешне па ступені сіметрычнасці ляза і спосабу замацавання ў рукайтцы. Калі лязо і чаранок першых знаходзіліся ў адной плоскасці, то ў другіх — пад вострым вуглом. Замацаванне ў рукайтцы было складанай праблемай. Яе ролю выконвалі рагавыя муфты, расшчапаныя ці са спецыяльна прасвідраванай адтулінай, звычайныя палкі. Калі сякеры і цяслы ўжываліся для апрацоўкі дрэва, то матыкі, кіркі, кайлы, канструкцыйна блізкія да цяслаў, патрэбны былі для здабычы каменнай сыравіны, пад час земляных работ і збіральніцтва. Адрозніваюцца яны паміж сабой

Мал. 27. Арнаментаваная чурынга з біўня маманта.
Знойдзена К. М. Палікарповічам на паселішчы Елісеевічы

прапорцыямі і формай. Па-першае, матыкі некалькі даўжэйшыя, а па-другое, маюць шырокае лязо, але тонкі профіль, а кайлы — вузкае падтрохкутнае лязо.

Усе гэтыя прылады шырока ўжываліся ў палеаліце, але, на жаль, многія з іх вядомы нам толькі па знаходках у суседзяў, таму што на стаянках Беларусі амаль не захававаліся вырабы з косці. Яны зрэдку трапляюць на больш позніх помніках, але, відаць, шырока ўжываліся ўжо ў палеаліце. З рагоў алень на стаянцы Сунгір Уладзімірскай вобласці зроблены ўдарныя прылады, падобныя на малаткі, з косці — землекапалкі, стругі (прылады для апрацоўкі скур), праколкі, вельмі тонкія шыллі, іголки, долаты, матыкі, кінжалы, наканечнікі дзідаў, прылады мастацтва. Зямлю перакопвалі з дапамогай каменных кліноў, матык, капалак з дрэва, косці, рога.

Асабліва шырокім попытам карыстаўся бівень, з якога рабілі шматлікія прылады працы і зброю, пацеркі і падвескі, бранзалеты і розныя фігуркі, выкарыстоўвалі як звычайныя дубіны, упрыгожваючы іх. Надзвычай прыгожа арнаментаваны так званыя чурынгі — пласціны з біўня (мал. 27). Узор на іх нагадваў скуру змяі ці рыбную луску.

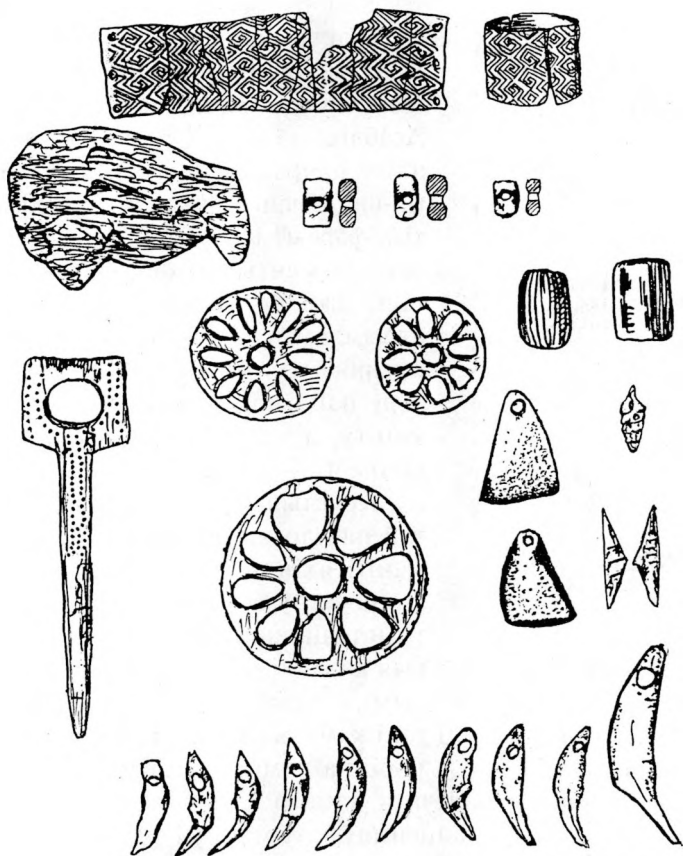
Асабліва шырока косць выкарыстоўвалася для вырабу прыладаў мастацтва. Тут і музычныя інструменты, і шматлікія ўпрыгажэнні-падвескі з іклаў жывёлаў, костак птушак, арнаментаваныя дыскі, жаночыя статуэткі (мал. 28), фігуркі жывёлаў, гузікі і іншае.

Знойдзены таксама прылады з косці і рога невядомага прызначэння з нарэзкамі, насечкамі, слядамі стругання, гравіроўкай (мал. 29).

У майстэрні мастака. Праца па вырабу ўсяго неабходнага набору прыладаў для гаспадарчых мэтаў вялася няспынна. Віда-

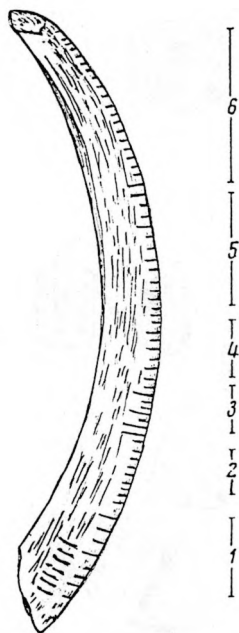

Мал. 28. Жаночая статуэтка. Знойдзена К. М. Палікарповічам у час раскопак Елісеевіцкай стаянкі на р. Судасць у Бранскай вобласці. Зроблена з біўня маманта. Яскрава ўасабляе сабой жанчыну-маці, сімвал жыцця і неўміручасці роду людскога

Мал. 29. Упрыгажэнні з костак, зубоў, ракавін, бурштыну. Знойдзены на паселішчах ля в. Мезін і Сунгір (па І. Р. Шаўкаплясу, О. М. Бадэру, З. А. Абрамавай)

вочна, яшчэ не было спецыялізацыі па вырабу нейкіх канкрэтных прыладаў канкрэтнымі людзьмі. Кожны мужчына, як кажуць, «быў майстрам на ўсе рукі». Ён мог апрацаваць і камень, і костку, і дрэва. Мог паляваць і будаваць. Кожны падлетак пераймаў вопыт старэйшых, вучыўся гэтаму. Толькі разьба па косці, наскальны роспіс, відаць, былі заняткам нямногіх. Як і ў наш час, талент мастака і скульптура — рэдкі дар прыроды.

Мал. 30. Бівень з нарэзкамі

Для размалёўкі скал, косці, цела чалавека першабытны мастак выкарыстоўваў чырвоны, карычневы, жоўты, чорны, белы колеры. Асабліва шмат на помніках палеаліту, напрыклад у Касцёнках, цёмна-вішнёвай фарбы. Як рабілі гэтыя фарбы? Правёўшы адпаведныя эксперыменты, археолагі высветлілі, што рознакаляровыя фарбы атрымлівалі з дапамогай розных прыродных мінералаў. Жоўты колер, напэўна, — з охрыстага ліманіту, а ярка-чырвоны і цёмна-вішнёвы — з гематыту.

Круглыя камяні з праменьчатай пабудовай (сферасідэрыт) і ліманіт, якія збіралі ў акрузе, яны змяшчалі ў вогнішча. Хвілін праз трыццаць найбольш рыхлыя, ржавыя кавалкі рабіліся цёмна-вішнёвымі, і можна было саскрабаць з іх

чырваную пудру. Калі такі камень пратрымаць у агні 6—10 гадзін, ён наскрозь робіцца цёмна-вішнёвым. Працэс пераходу вокісу жалеза з аднаго стану ў другі вельмі складаны, дае шмат адценняў, у тым ліку і фарбы вохрыстых тонаў. Алыя тоны, згодна з тымі ж данымі, атрымлівалі з глін неагенавага ўзросту там, дзе яны захаваліся на паверхні. Ва ўсіх выпадках аснову фарбуючага рэчыва складалі вокіслы жалеза.

У якасці чорнай фарбы, апрача драўніннага і касцявога вугалю, выкарыстоўвалі вокіслы марганцу, якія сустракаюцца ў берагавых абрывах. Белы колер давала крэйда. Усё гэта расціралася камянямі і змешвалася з вязучым рэчывам, у якасці якога выкарыстоўвалі тлушч, бялок яек, кроў, сок раслінаў. Наносілі фарбы кавалкамі воўны, пер'ямі, галінкамі, пучком звязаных валасоў. Сакрэты трывалых фарбаў, несумненна, зарадзіліся яшчэ ў пале-

аліце. Інакш не дайшлі б да нас праз вякі і пакаленні шэдэўры наскальнага жывапісу і скульптуры.

З шэрага пералічаных рэчываў на Беларусі ёсць усё, нават неагенавыя гліны, невялікія выходы якіх на паверхню вядомыя на тэрыторыі Чавускага і Столінскага раёнаў. Усяго астатняга — колькі хочаш. У час раскопак Бердыжскага паселішча ў адным з раскопаў была выяўлена вялікая вохрыстая пляма не зусім правільнай акруглай формы. З чым яна была звязана, сказаць цяжка, бо нічога побач з ёю не было. А вось на могілніках больш позніх часоў, напрыклад бронзавага веку, знойдзены магілы, дзе нябожчыка засыпалі вохрай. І прыйшоў гэты звычай да нас адтуль, з далёкіх палеалітычных часоў.

Аб мове, лічбах і іншых цікавых і загадкавых рэчах.

Некаторыя пытаюць, ці ўмелі размаўляць старажытныя людзі, калі навучыліся лічыць, чытаць і пісаць? Ужо ў раннім палеаліце людзі, відаць, «перагаворваліся» паміж сабою з дапамогай гукаў і жэстаў. Акадэмік Т. П. Паўлаў, адкрыўшы другую сігнальную сістэму, устанавіў, што прырода прадугледзела мову толькі для чалавека. Праца, якая стварыла чалавека, стварыла і гукавую мову — вялікі сродак зносін, які дазваляў з пакалення ў пакаленне перадаваць традыцыі, культуру, тэхнічныя дасягненні.

Мысленне чалавека і яго мова ўзніклі адначасова. Так, напрыклад, некаторыя вучоныя сцвярджаюць, што неандэртальцы не былі прамымі продкамі краманьёнцаў, гэта значыць нас з вамі, бо з прычыны асаблівасцей пабудовы гартані і насаглоткі не маглі гаварыць членападзельна. Гэтым продкам, на іх думку, быў іншы чалавек, які развіваўся паралельна. Ён жыў прыкладна 150 тысяч гадоў назад. Абстрактна мысліў і стварыў шэдэўры першабытнага мастацтва. Магчыма, нехта з маладых чытачоў з цягам часу зможа канчаткова вырашыць, ці быў ён прамым продкам чалавека сучаснага фізічнага тыпу. І куды тады дзеўся неандэрталец, які зайшоў у тупік эвалюцыі? Ці не ягоныя патомкі, празваныя ў наш час «снежным чалавекам», блукаюць па заснежаных скалах Гімалаяў і Альпаў і ўзбуджаюць уяўленні сучаснікаў сваім застрашальным абліччам?

Мал. 31. Знешні выгляд мужчыны, рэшткі якога знойдзены на паселішчы Касцёнкі-XIV (Маркіна Гара). Рэканструкцыя М. М. Герасімава

Лічыць чалавек таксама навучыўся вельмі рана. Трэба было падлічыць забітых жывёлаў, сустрэтых у лесе людзей, ведаць колькасць пражытых гадоў, фіксаваць нейкія паслядоўныя падзеі. Усё гэта, відаць, пачалі рабіць спачатку з дапамогай насечак, нарэзак (мал. 30), кропак на костках, засечак на дрэвах, пазней — завязваць вузельчыкі.

Першымі лічыльнымі палачкамі, зразумела, былі пальцы рук і ног. Аналіз вялікай колькасці захаваўшыхся засечак дазволіў вучоным устанавіць лічбавыя рытмы на лік 3, 5, 7, 9, 10, 12 і інш. У міфалогіі многіх народаў

асабліва свяшчэнная лічба 7. З ёю звязваюць колькасць дзён, фазы месяца і месячны каляндар у цэлым. А вось чытаць і пісаць нашы продкі навучыліся позна. На тэрыторыі Беларусі — недзе толькі ў X стагоддзі н. э., з прыняццем хрысціянства.

Людзі і духі. Імкненне растлумачыць з'явы прыроды, сваю існасць і сваё месца ў навакольным свеце было прычынай, што выклікала розныя рэлігійныя ўяўленні. Зараджэнне мастацтва, першых рэлігійных уяўленняў, пахавальнага і іншых культаў адбылося толькі ў канцы ашэля і ў мусц'ерскі час. Інтэрэсы дзікуна абмяжоўваліся здабычай ежы, задавальненнем прасцейшых патрэбаў для існавання.

З развіццём свядомасці з'явілася вера ў звышнатуральныя сілы. Людзі той пары не маглі растлумачыць прыроду з'яў, змену дня і ночы, пораў года, рух нябесных целаў і інш. Усё, на іх думку, залежала ад волі злых і добрых

духаў. Ім дарылі падарункі, маліліся. Зубы звяроў, кавалкі бурштыну і іншыя прадметы насілі ў якасці ўпрыгажэнняў-амулетаў, якія павінны былі ахоўваць гаспадара ад няшчасцяў. З'явілася вера ў замагільнае жыццё.

У мусц'ерскую эпоху пахавальны абрад суправаджаўся засыпкай нябожчыка зямлёй і каменнем. Калі-нікалі ў пахаваннях знаходзяць і кавалкі чырвонай вохры. У гэтую эпоху зараджаліся і іншыя рэлігійныя вераванні. Чарапы жывёлаў, на якіх палявалі, былі аб'ектамі рытуальных дзеянняў.

У познім палеаліце гэтыя ўяўленні склаліся ў першабытную рэлігію. З'явіўся анімізм — вера ў душу, якой надзяляліся і чалавек, і жывёла, і расліна. Памерлых пачалі хаваць у скурчаным стане, засыпаць вохрай, класці побач камяні і касцяныя прылады працы, зброю, упрыгожанні, будаваць над імі пахавальныя збудаванні. Палеалітычныя пахаванні — вельмі багатая, але надзвычай рэдкая крыніца, якая асвятляе не толькі духоўны свет першабытнага чалавека, але і некаторыя бакі яго матэрыяльнай культуры. На Усходне-Еўрапейскай раўніне з часу позняга палеаліту іх вядома толькі пяць, а на Беларусі, на жаль, пакуль не знойдзена ніводнага.

На помніку Касцёнкі-XIV (Маркіна Гара), што ў Варонежскай вобласці Расіі, добра захаваўся шкілет мужчыны, якому было прыблізна 25 гадоў. Яго знешнасць адноўлена дзякуючы добрай захаванасці костак чэрапа (*мал. 31*). Перад пахаваннем ён быў моцна звязаны. Каб надаць цэлу скурчаны стан рукі падцягнулі да грудзей, калені да жывата, пяткі да таза. У такім выглядзе яго амаль уціснулі ў магільную яму, дно якой было густа пасыпана вохрай. Гэта адно з самых ранніх вядомых нам па часе пахаванняў. Датуюцца ранняй парой позняга палеаліту.

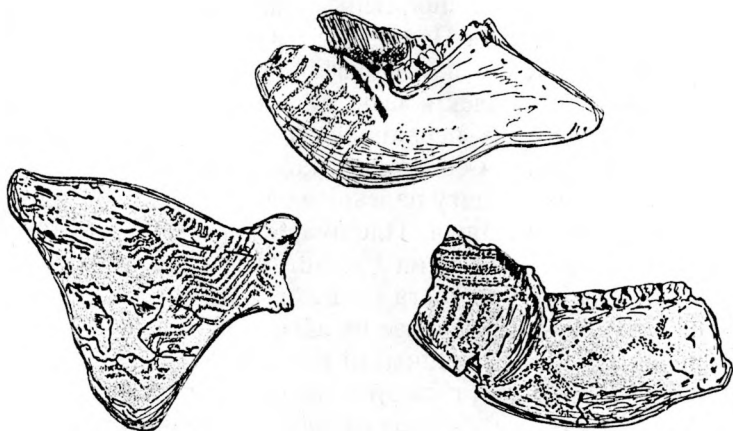
У больш познія часы памерлых хавалі на спіне. Надзвычай багатыя пахаванні, аб якіх мы ўжо згадвалі, знойдзены на паселішчы каля в. Сунгір паблізу ад г. Уладзіміра. Нябожчык, мужчына 55—65 гадоў, быў пахаваны з вялікай колькасцю рэчаў. Сярод іх больш за 20 бранзалетаў з біўня маманта, прылады працы з крэменю, 3500 касцяных пацерак, якімі была расшыта вопратка. Адзенне складалася

са скураной ці футравай кашулі, якую апраналі цераз галаву, доўгіх штаноў з таго ж матэрыялу і сшытага скуранага абутку. Усё гэта, пачынаючы ад галаўнога ўбору, упрыгожана мноствам пацерак.

Яшчэ большую цікавасць уяўляюць пахаванні адначасова памерлых ці забітых хлопчыка 12—13 гадоў і дзяўчынкі 7—8 гадоў, раскапаныя на тым жа помніку. Яны былі пакладзены галавой адзін да аднаго. У магіле знойдзена больш за 7 тыс. касцяных пацерак, каралі з іклаў пясцоў, бранзалеты, розныя выявы жывёлаў і, што асабліва цікава, надзвычай доўгія дзіды з біўняў маманта. Выпрастаць амаль трохметровы бівень, закручаны ў дугу, і ў наш час справа вельмі цяжкая. Знаходка сведчыць аб тым, што мы вельмі слаба ўсведамляем рэчаіснасць тых далёкіх часоў, калі лічым палеалітычнага чалавека ледзь не дзікуном.

З цягам часу ў кожным родзе з'явіўся свой татэм — жывёла ці расліна, на якіх нельга было паляваць зусім, ці, забіваючы, трэба было дзякаваць жывёле і ўсяляк яе ўслаўляць, лічачы сваім родзічам. У гонар татэмаў рабілі святы, ім пакланяліся, імітавалі звычкі звяроў, апраналіся ў іх скуры. Кавалкі скур, косці і іншыя рэчы маглі быць свяшчэннымі фетышамі, асоба паважанымі членамі роду. З'явіўся культ продкаў, розныя чараўнічыя абрады, якія адбываліся нават з музычным суправаджэннем. Культавыя забароны ў пэўнай ступені тармазілі грамадскае развіццё.

Я не памылілася, дарагі чытач, успомніўшы музыку. Цэлы набор музычных інструментаў знойдзены ў адной з пабудоў Мезінскага палеалітычнага паселішча, што на Украіне. Тут і ўдарныя, і шумавыя прыстасаванні, зробленыя з костак маманта (*мал. 32*). Усе інструменты гэтага аркестра шчодро пакрыты чырвонай фарбай — вохрай. Ёю ўсыпана і падлога жытла. Дарэчы, чырвоны колер быў самы паважаны сярод фарбаў у асяроддзі старажытных мастакоў і паляўнічых. Чырвоная вохра яшчэ зусім нядаўна шырока выкарыстоўвалася многімі плямёнамі, якія знаходзіліся на нізкім узроўні развіцця. Гэты колер сімвалізуе агонь і кроў. Таму ўсе абрады, якія адбываліся перад вялікім паляваннем, пахаваннем нябожчыкаў, усялякія заговоры ад хваробаў і іншых напасцяў адбываліся пад знакам чырвонага колеру.

Мал. 32. Набор музычных інструментаў з палеалітычнага паселішча ля в. Мезін (па З. А. Абрамавай і І. Р. Шаўкаплясу)

Колькі нас было ў палеаліце? На гэтае пытанне вельмі цяжка адказаць. Вучоныя падлічылі, што ў мусц'ерскую эпоху насельніцтва зямнога шара наўрад ці перавышала 1 млн чалавек. Прырост яго на пачатковых этапах людской гісторыі быў вельмі марудны. Антрапалагі, вывучаючы рэшткі пахаваных у палеаліце людзей, прыйшлі да высновы, што сярэдняя працягласць жыцця чалавека ледзь-ледзь перавышала 20 гадоў. Ён паміраў, толькі паспеўшы пакінуць патомства.

Антрапалаг В. П. Аляксееў падлічыў, што з 39 неандэртальцаў, чарапы якіх захаваліся да нашага часу, 38% памерла ў дзяцінстве (да 11 гадоў), 10% — у 12—20 гадоў, 15% — у 21—30, 25% — у 31—40 і каля 8% — у 41—50 гадоў. Толькі адзін чалавек пражыў крыху больш за 50. Прычынай гібелі былі часцей за ўсё трагічныя выпадкі на паляванні, смерць ад ран і ад рэўматызму. Тыя ж, хто выжыў у суровай барацьбе, былі вельмі моцныя, магутнага целаскладу, з выдатнымі зубамі і добра развітымі нюхам, слыхам. У 5-м тысячагоддзі да н. э. на Зямлі жыло ўжо 20 млн чалавек, у 1988 г. — 5 млрд, а зараз нас звыш 6,6 млрд.

Спадзеючыся, што знойдзенымі на Беларусі палеалітычнымі помнікамі каля Падлужжа і Юравіч спіс далёка не вычэрпваецца, не хацелася б нават падсумоўваць колькасць яе жыхароў у тыя далёкія часы, бо пры такім стане нашых ведаў іх на пальцах пералічыш. Нават калі на абодвух паселішчах жыло 4—5 сем'яў, колькасць жыхароў і іх шчыльнасць на працягу палеаліту адносна плошчы тэрыторыі надзвычай малыя. Плошча Беларусі 207 тыс. км². Атрымліваецца 1 жыхар на 3 з лішнім тысячы кіламетраў. Разам з тым нічога дзіўнага тут няма. Гледзячы на шчыльнасць эскімосаў-карыбу, дзе на аднаго чалавека ў XIX ст. прыпадала 300 км² плошчы, ці нганасан Таймыра, дзе на аднаго было 400 км², гэта зусім верагодныя лічбы.

Толькі ў фінальную пару палеаліту насельніцтва тэрыторыі Беларусі рэзка павялічылася. Для таго каб падлічыць яго колькасць, існуюць розныя метадыкі. Але для таго каб іх выкарыстоўваць, неабходна максімальна дакладна высветліць колькасць пселішчаў, ведаць, калі па часе яны існавалі і шмат іншых дэталей. Гэтая праца пакуль не зроблена. Кожны з чытачоў мае шанц стаць даследчыкам у тым ліку і гэтай цікавай праблемы.

Пытанні і заданні для самакантролю

1. Калі чалавек пачаў будаваць штучныя жыллы і як яны выглядалі?

2. Якія спосабы і прылады выкарыстоўвалі палеалітычныя паляўнічыя?

3. Пералічыце галоўныя гаспадарчыя заняткі палеалітычных людзей.

4. Які посуд выкарыстоўвалі першапасяленцы і чым яны харчаваліся?

5. Як выглядала вопратка палеалітычных жыхароў?

6. З якой сыравіны рабілі свае прылады першабытныя людзі?

7. Пералічыце галоўныя катэгорыі прыладаў і мастацкіх вырабаў, якія вядомы нам з часоў палеаліту.

8. Як рабілі першыя фарбы?

9. Калі чалавек навучыўся лічыць, чытаць і пісаць?

10. Калі і ў якой форме з'явіліся першыя рэлігійныя ўяўленні?

11. Што вы ведаеце аб працягласці жыцця і колькасным складзе палеалітычных паляўнічых?

Сцежкай археолагаў

А зараз мы пагаворым аб тым, як шукаць старажытныя паселішчы і чаму знаходкі апынуліся ў зямлі. Ці даводзілася вам правесці хаця б дзень на пясчаным беразе ракі ці возера? На чыстым жоўтым пяску сляды вашага знаходжання, нават калі б вы былі беззаганна акуратныя, будуць добра відаць. Зараз уявіце, што чалавек 30—50 адначасова жылі на такім беразе доўгі час або няхай нават адзін ці два сезоны. Яны разбіралі забітую дзічыну, рыбу, гатавалі ежу, палілі вогнішчы, елі, спалі, рабілі прылады працы ці што-небудзь будавалі, капалі ямы для захоўвання харчовых прыпасаў, паліва, нараджаліся і паміралі, весяліліся і сумавалі, адным словам, жылі звычайным чалавечым жыццём, такім, як і мы з вамі, толькі ў іншым тэмпе і пры іншым узроўні эканамічнай і сацыяльнай арганізацыі. У выніку назапашваліся адыходы ежы, рэшткі крэмеапрацоўкі, пасля адыходу племені гінулі і разбураліся пабудовы. Усё гэта трапляла ў пясок, заносілася пылам.

Большая частка старажытнасцей надзейна закрыта глебай. Земляныя работы, якія звязаны з выманнем іх на паверхню, і называюць раскопкамі. Пласт зямлі, які змяшчае ў сабе рэшткі жыццядзейнасці чалавека, называецца культурным пластом.

Што адбывалася з ім на працягу тысячагоддзяў? Пры спрыяльных умовах, вякамі не крануты ні ветрам, ні вадой, ні чалавекам, дзе-нідзе ён захаваўся часткова, а то і ў першапачатковым выглядзе. Такія помнікі сустракаюцца вельмі рэдка і з'яўляюцца надзвычай каштоўнымі для навукі. У асноўным жа, як лічаць вучоныя, да нас даходзіць мізэрная частка рэчаў, якімі карыстаўся жыхар палеаліту (не больш 1 % тых, што былі ва ўжытку). Значна часцей

культурны пласт парушаны ці разбураны поўнасьцю. На раздзьмутых паселішчах знаходкі збіраюць проста з паверхні.

А там, дзе культурны пласт занесла пяском, знайсці паселішча можна па прыкметах, якія вядомы толькі вопытнаму воку археолага. Гэта, напрыклад, кратавіны. Нястомныя краты разам з зямлёй са сваіх норак выносяць на паверхню і культурныя рэшткі. Арыенцірам у пошуках старажытнасцей служаць таксама знаходкі костак старажытных жывёлаў, рэшткі вогнішчаў, агляд зручных для паселішчаў месцаў каля старых рэчышчаў, па краях надпоймавых тэрас, мноства крэменю і іншыя прыкметы.

Чаму на адным і тым жа месцы можна знайсці сляды розных археалагічных эпох — шкло і дрэва, косць і метал, камень і гліну?

Старажытныя людзі былі вельмі назіральныя і практычныя пры выбары месца для паселішча. Яны асвойвалі розныя, але заўсёды самыя зручныя для жыцця ўчасткі. Жылі адзін ці некалькі сезонаў, пакідалі паселішча і маглі вярнуцца на яго зноў. Такія прыдатныя месцы амаль не пуставалі. Як правіла, кожны горад вырастаў там, дзе было старажытнае паселішча. Яшчэ часцей мы знаходзім рэшткі былых стаянак на тэрыторыі сучасных вёсак. Пераемнасць засялення адных і тых жа зручных мясцінаў — характэрная дэталёвая назіраецца паўсюдна. І чым даўжэй жылі людзі на адным месцы, тым паўнейшы летапіс іх жыцця, прачытаць які можа толькі археолаг.

Якія бываюць помнікі? Ад чаго залежалі магутнасць культурнага пласта і склад знаходак на паселішчы, якое пакінулі людзі? Зразумела, ад працягласці засялення і тыпу помніка, а яны бываюць розныя. Калі новае месца было прыдатным для жыцця (хапала дзічыны, сыравіны для вырабу прылад, былі зручныя падыходы да вады, дастаткова бяспечная мясціна), людзі заставаліся тут даволі доўга, нават некалькі сезонаў запар з перапынкамі (напрыклад, на час паводкі) ці без іх. Культурны пласт такога помніка дастаткова тоўсты, уключае, як правіла, вялікую колькасць прыладаў працы і адходаў іх вытворчасці, можа захоўваць сляды жылля, вогнішчаў, кухонныя рэшткі. Такі помнік адносяць да доўгатэрміновых паселішчаў.

Стаянкі-майстэрні — гэта тыя месцы, дзе людзі жылі колькі-небудзь працяглы час і ў сувязі з гэтым выконвалі вызначаныя гаспадарчыя функцыі, бо трэба было недзе хавацца ад непагадзі, паляваць, каб існаваць, і г. д. Галоўнай мэтай іх жыхароў была выпрацоўка прыладаў працы ці іх нарыхтовак, якія потым адносілі на доўгатэрміновыя паселішчы.

«Чыстыя» майстэрні, як правіла, адрозніваюцца адсутнасцю якіх-небудзь слядоў жылля і наяўнасцю вялікай колькасці адходаў крамянёвай вытворчасці. Майстэрні звычайна можна сустрэць на месцы ці побач з буйнымі выхадамі сыравіны, і каб не цягнуць за дзесяткі кіламетраў цяжкія канкрэты, чалавек расколваў іх на адшчэпы, пласціны і іншыя нарыхтоўкі і забіраў з сабой найбольш прыдатныя для далейшага ўжывання.

Зрэдку археолагі знаходзяць месцы, дзе забівалі ці разбіралі жывёлаў, і адпаведныя для гэтай справы інвентар. Такія месцы называюць паляўнічымі лагерамі. Як я пісала вышэй, магчыма, такім месцам былі Юравічы. Не заўсёды адразу і паблізу ад пасёлка ўдавалася злавіць жывёліну. Калі-небудзь у пошуках здабычы адыходзілі на некалькі дзён дастаткова далёка. На месцы такіх лагераў захаваліся прылады для забою і разборкі жывёлаў ці адходы крамянёвай вытворчасці, калі гэтыя прылады рабілі на месцы.

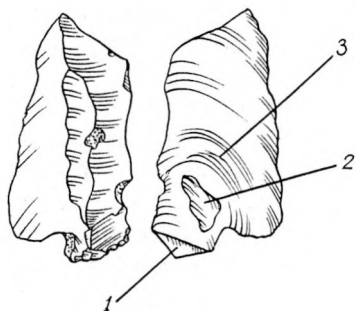
Гэта асноўныя, але не ўсе тыпы помнікаў каменнага веку. Ёсць таксама пахавальныя помнікі, месцазнаходжанні адзінкавых прыладаў і інш. З улікам прыродных рэсурсаў палеалітычнага часу картаграфаванне ўсіх тыпаў помнікаў на абмежаванай тэрыторыі дазваляе акрэсліць зоны гаспадарчай дзейнасці розных групаў старажытнага насельніцтва (плямёнаў, абшчын) і зрабіць палеаэканамічныя і палеаэкалагічныя высновы. На Беларусі з часоў ранняга палеаліту захаваліся адзінкавыя прылады, з позняга палеаліту рэшткі доўгатэрміновага паселішча — Бердыж і, верагодна, паляўнічага лагера Юравічы, а таксама шматлікія паселішчы і майстэрні фінальнай пары палеаліту.

Штучнае ці прыроднае? На зары чалавецтва прылады з каменя, крэменю былі надзвычай прымітыўныя. Штуч-

ную їх апрацоўку нават цяжка заўважыць. Але вопытны археолаг па некаторых прыкметах абавязкова гэта зробіць. Чым жа адрозніваюцца вырабы рук чалавека ад знешне падобных рэчаў, што маюць сляды механічных пашкоджанняў, якія ўзніклі пад уздзеяннем натуральных прыродных фактараў: вады, ветру, пяску, сонца, марозу?

Археолаг ідзе па зямлі, звыкла глядзіць пад ногі і раптам заўважае расколаты крэмень. Як вызначыць, стварэнне гэта чалавечых рук ці абломак каменя, які сколаты трактарнымі гусеніцамі? Для гэтага трэба ўсвядоміць прыкметы штучнай апрацоўкі. Адна з галоўных — наяўнасць **ударнай пляцоўкі**, якая засталася на месцы ўдару, з дапамогай якога крэмень раскалолі, каб атрымаць нарыхтоўку. Наўмысна адколаты чалавекам асколак, які выбачыце на мал. 33, завуць адшчэпам. Спінка адшчэпа (былая паверхня крамянёвага жаўлака) заўсёды пукатая ў параўнанні з брушкам. Як і ўдарная пляцоўка, яны могуць быць рознымі, мець альбо не мець падпраўку, сляды выраўноўвання.

Сляды выраўноўвання паверхні спінкi з мэтай яе ўплашчэння — другая важная прыкмета штучнай апрацоўкі. Да

Мал. 33. Адшчэп. Стрэлкамі паказаны прыкметы яго штучнага паходжання: 1 — ударная пляцоўка; 2 — ударны бугарок; 3 — ударны хвалі. Злева — вонкавая паверхня (спінка) з рэшткамі папярэдніх сколаў; справа — унутраная ніжняя паверхня (брушка)

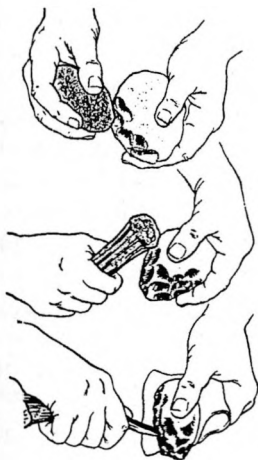
ударнай пляцоўкі адшчэпа, з боку яго брушка, прымыкае выпуклы ўчастак — **ударны бугарок**, наяўнасць якога — трэцяя прыкмета наўмыснага зняцця адшчэпа. Ад яго, як правіла, радыяльна разыходзяцца так званыя **ударныя хвалі**, лёгкапрыкметныя на паверхні брушка. Трэба таксама звяртаць увагу на мелкія шчарбінкі, якія застаюцца на краі ўдарнай пляцоўкі, там, куды трапіў адбойнік. Адрозніць пласціну-нарыхтоўку ці прыладу з пласціны ад прылады на адшчэпе, зразу-

мела, значна лягчэй. Той, хто бачыў у музеі старажытныя прылады з крэменю, разумее, што прырода такія формы не створыць.

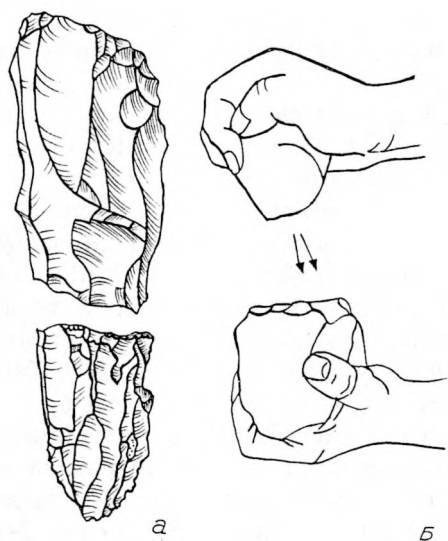
Як апрацоўвалі крэмень. На працягу развіцця каменнага веку чалавецтва вынайшла і развівала некалькі тэхніка-тыпалагічных ліній вырабу прыладаў і апрацоўкі каменя. У Афрыцы і краінах паўднёва-усходняй Азіі на працягу палеаліту доўгі час развівалася так званая галечная індустрыя — самая старажытная ў гісторыі людзей. Некалькі ўдараў з розных бакоў звычайнай галькі дазвалялі зрабіць так званыя чопперы (прылада, абабітая з аднаго боку) ці чопперы (прылада, абабітая з двух бакоў) — прылады, якія практычна не мяняліся ў часе.

Другая пласціністая тэхніка расколвання каменя базіравалася на падрыхтоўцы нуклеуса (ядрышча, па латыні — «ядро»), з якога здымалі нарыхтоўкі. Старажытным спосабам апрацоўкі каменя была аббіўка (мал. 34), г. зн. удары аднаго каменя аб другі. Ад такіх удараў на паверхні крамянёвых жаўлакоў заставаліся сляды буйных сколаў. Прылада, якую наносіўся ўдар, называецца адбойнікам. Іх ролю ў першы час выконвала абкатаная рачная галька. Пазней імі маглі быць выкарыстаныя зламаныя прылады, часцей асяродак, які заставаўся пасля сколвання з крамянёвай галькі нарыхтовак (мал. 35), так званы нуклеус. Сколы з іх, у залежнасці ад прапорцый, археалагі называюць адшчэпамі, ці пласцінамі. Адбойнік заўсёды можна адрозніць па наяўнасці на яго паверхні ўчасткаў збітасці, вышчарбінак.

Рассечаны на часткі крэмень выкарыстоўваўся для далейшай апрацоўкі. Спачатку скрэблі, рэзалі, калолі проста краямі ці вострымі выступамі ўдала расколатых крэменяў. Але па меры развіцця тэхнікі

Мал. 34. Старажытным спосабам апрацоўкі каменя была аббіўка

Мал. 35. а — нуклеусы з Бердыжа; б — адшчэпы з нуклеусаў здымалі з дапамогай адбойнікаў

аббіўкі чалавек перайшоў ад простага расколвання каменя да нанясення сістэматычных буйных сколаў, дзякуючы чаму ён мог надаць прыладзе задуманую форму. Лёгкімі частымі ўдарамі ён здымаў непатрэбныя выступы, выраўноўваючы паверхню.

Дадатковая апрацоўка паверхні завецца паўторнай, а працэс зняцця дробных лускавінак з дапамогай рэтушо-раў — рэтушаваннем. З дапамогай гэтага працэсу чалавек навучыўся прытупляць і завастраць краі прыладаў, выкарыстоўваючы для гэтага розныя віды рэтушы: ударную, контрударную, стромкую, а пазней плоскую, пілаваную, струменістую. Але апошнімі складанымі відамі рэтушавання ён авалодаў значна пазней, толькі ў неаліце і нават у бронзавым веку.

Апрача тэхнікі аббіўкі пры апрацоўцы каменя пачынаючы з позняга палеаліту ўжывалася адціскальная тэхніка (мал. 37). Працэс расшчаплення крэменю складаўся з дзвюх галоўных аперацый. Па-першае, перад тым, як ад жаўлака адціснуць пласціну, на ім рупліва падрыхтоўвалі

ўдарную пляцоўку. Для гэтага існавала некалькі спосабаў. Адзін з іх — калі гарызантальным (папярочным) сколам адным ударам збівалі макушку акруглай формы.

Сколванне нарыхтовак пачыналася з больш выпуклага боку. Каб падтрымліваць рабочую паверхню ў такім стане, нарыхтоўкі здымалі папераменна з розных выступаючых бакоў, пакуль выпукласць увагуле не знікала. Тады пляцоўку падпраўлялі ці ўтваралі новую. Ужывалася таксама папераменнае зняцце нарыхтовак з процілеглых пляцовак. Першыя адшчэпы і пласціны мелі рэшткі натуральнай скарынкі, і толькі потым удавалася адціснуць доўгія, правільна аграненыя пласціны. Кожная наступная, каб быць роўнай, здымалася пасля руплівай падпраўкі пляцоўкі і граняў нуклеуса.

Калі пры аббіўцы крэмень проста трымалі ў левай руцэ, а ўдар наносілі правай, то пры адціскальнай тэхніцы нуклеус устанаўлівалі на апору (мал. 36). Чалавек навучыўся змяняць вугал завастрэння рабочага краю прылады, здымаць лускавінкі патрэбнай глыбіні і пад патрэбным вуглом, рэгуляваць таўшчыню, утвараць перахоп, рукаятку, чаранкі, падчэсваць канцы, выпрамяць паверхні, паляпшаючы тым самым тэхнічныя якасці вырабаў.

На Беларусі ў мезаліце пачалі рабіць укладышавыя прылады. На першым этапе выраблялі ўкладышы самых розных формаў. Напрыклад, у выглядзе разнастайных дробных пласцінак, так званых мікралітаў, з прытупленым рэтушшу краем. Яны служылі для аснашчэння бака-

Мал. 36. Каб адціснуць пласціну, нуклеус устанаўлівалі на апору

Мал. 37. Апрацоўка крамянёвай пласціны аджымнай рэтушшу

вых лёзаў і шыпоў, складаных на канечнікаў дзідаў і дроцікаў, а таксама на канечнікаў стрэлаў колючага тыпу.

Пазней навучыліся, рассякаючы пласціны на дробныя кавалкі і дадаткова апрацоўваючы іх краі тонкай рэтушшу, атрымліваць дробныя геаметрычна правільныя фігуркі: сегменты, трохкутнікі, трапецыі і інш. Некалькі такіх рэчаў устаўлялі ў расшчэпленое дрэва, косць, у выніку чаго атрымліваўся нож, серп, гарпун. Некаторыя ўкладышы ўжываліся ў якасці на канечнікаў і былі асабліва каштоўнымі пасля вынаходніцтва лука і стрэлаў. Дробныя прылады можна было перанесці на вялікія адлегласці, і таму чалавек пры выбары месцаў для пасялення пачаў менш залежаць ад наяўнасці сыравіны. Да таго ж, да пачатку галацэну (10-е тысячагоддзе) вымерлі гіганты-маманты і іншыя прадстаўнікі верхнепалеалітычнага комплексу, звер здрабнеў і забіць яго, як і птушку, можна было больш дробнай і трапнай зброяй.

Пытанні і заданні для самакантролю

1. Пералічыце галоўныя тыпы помнікаў.
2. Якія прыкметы дазваляюць адрозніць штучную прыладу ад натуральнай?
3. Як апрацоўвалі крэмень і чым адрознівалася тэхніка аббіўкі ад адціскальнай?

У сценах лабараторыі

Кожны год, пасля вяртання з поля перад археолагамі паўстае адно і тое ж пытанне. Напрыклад, зразумела, што знойдзеныя помнікі, у тым ліку і адзінкавыя знаходкі, вельмі старажытныя, не маладзей за палеаліт. Але як іх датаваць дакладней? Што імі рабілі? Як жылі іх вытворцы? Адкуль з'явіліся? З чаго ўсё пачалося?.. Доўгі і складаны шлях да пазнання ісціны ніколі не сканчаецца. Засноўваючыся на даных іншых навук, паспрабуем удакладніць паслядоўнасць тых ці іншых падзей і пойдзем разам з археолагамі па цяжкіх сцежках пазнання.

Па крупінках аднавіць разбураны будынак... Ці можа быць больш цікавая і творчая праца?

Саюз навук. Як даведацца пра ўзрост і паслядоўнасць даўно мінулых падзей? Датуючыя магчымасці старажытных вырабаў даволі абмежаваныя. Толькі «чысты» аднаслойны помнік, колькасць знаходак на якім адпавядае патрабаванням статыстычнай дастатковасці, можа быць выкарыстаны для атрымання адноснага датавання. Таму археолагі актыўна карыстаюцца метадамі сумежных навук, якія вывучаюць мінулае нашай планеты.

Гэта — геалогія і палеагеаграфія, біялогія і этнаграфія, палеанталогія і філасофія, антрапалогія, мовазнаўства і інш. Супрацоўніцтва іх паступова пашыраецца па меры таго, як вучоныя знаходзяць усё новыя спосабы для датавання археалагічных знаходак і расшыфроўкі іх прызначэння.

Вывучэннем усяго комплексу пытанняў, звязаных з ваганнямі клімату і, як вынік гэтага, зменамі жывёльнага і расліннага свету, рэльефу, гідрасеткі, займаецца палеагеаграфія — навука аб развіцці прыроды і ландшафтаў у мінулым. Гэта навука грунтуецца на шырокім коле спе-

цыяльных метадаў даследавання, у тым ліку фізічных, геалагічных, біялагічных. Параўноўваючы вынікі гэтых метадаў, можна рэканструяваць стан прыроды ў далёкім мінулым і этапы эвалюцыі чалавека.

Выкапнёвыя рэшткі старажытных арганізмаў мінулых геалагічных эпох і заканамернасці іх гістарычнага развіцця вывучае палеанталогія. Супастаўляючы гэтыя рэшткі з існуючымі сёння фаунай і флорай, палеантолагі аднаўляюць карціну эвалюцыі арганічнага свету.

Як даведацца пра абсалютны ўзрост археалагічных рэшткаў ці геалагічных адкладаў? Для гэтага існуе і выкарыстоўваецца шэраг *метадаў абсалютнай геахраналогіі*, у першую чаргу радыелагічныя (ізатопныя). Напрыклад, абсалютны ўзрост парод можна вызначыць па колькасці ў іх радыеактыўных элементаў і прадуктаў іх распаду. Важнейшым для археолагаў з'яўляецца вызначэнне ўзросту па колькасці радыеактыўнага ізатопу вуглярод-14 (^{14}C), так званы радыевугляродны метад.

Перыяд паўраспаду гэтага недаўгавечнага ізатопу каля 5730 гадоў. Ён няспынна ўтвараецца ў высокіх сляях атмасферы ў выніку спалучэння азоту са свабоднымі нейтрына. Вуглярод, акісляючыся, уваходзіць у склад вуглякіслага газу і ў працэсе абмену рэчываў засвойваецца жывымі арганізмамі, дзякуючы чаму ўключаецца ў кругаабарот, які адбываецца ў паветры, вадзе і біясферы Зямлі. Вучоныя разлічваюць, на колькі штогод павялічваецца колькасць ізатопу вуглярод-14. А вось у тканках жывёлаў, якія загінулі і выйшлі з кругаабароту, колькасць гэтага вугляроду не ўзрастае, а набыты пры жыцці арганізмаў працягвае распадацца. Гэтыя веды пры адпаведных разліках даюць магчымасць вызначыць час гібелі жывёліны, спынення жыцця чалавека, дрэва і ўвогуле любой арганікі.

Але радыевугляродным метадам датуюць падзеі, якія адбыліся не даўней за 70 тысячагоддзяў назад. А вось як даведацца пра ўзрост значна больш ранніх па часе адкладаў? На дапамогу прыходзіць калій-аргонавы (ніжняя мяжа датаванняў не абмежаваная, верхняя — 400 тысяч гадоў), палеамагнітны (прыдатны для вызначэння ўзросту любых горных парод), уранавы, свінцовы, рубідзій-стронцавы,

люмінісцэнтны і іншыя метады, якія дазваляюць пранікнуць у гісторыю Зямлі на дзесяткі мільёнаў і нават мільярдны гадоў.

Метады адноснага датавання аб'ядноўваюцца ў дзве групы: палеанталагічныя (біястратыграфічныя) і геалага-стратыграфічныя. Першыя ў сваю чаргу падзяляюцца на фларыстычныя і фаўністычныя, бо расліны, як і жывёлы, з'яўляюцца яркімі паказчыкамі клімату.

У перыяды паміж наступленнем ледавікоў жыццё адраджалася. У вадаёмах асядалі і назапашваліся тонкія праслойкі раслінных рэшткаў. Вывучаючы сярод іх вегетацыйныя часткі раслін, якія захаваліся, а таксама споры, пылок і насенне, можна лёгка аднавіць віды склад расліннасці тых далёкіх часоў. Спецыялісты, якія вывучаюць такія рэшткі, называюцца палеакарполагамі (ад лацінскага «карпус» — насенне) і палінолагамі (ад грэчаскага «палінэ» — тонкі пыл). З іх дапамогай мы можам атрымаць адказ на пытанне, якой была флора Зямлі ў далёкім мінулым.

З мэтай атрымання адносных датаванняў вывучаюць таксама мікраскапічныя водарасці (альгалагічны метады), дзіатамеі (дзіаatomy analysis), бактэрыі, адбіткі раслінаў і інш. Даволі часта ў археалогіі ўжываюць таксама дэндраханалагічны метады датавання, заснаваны на падліку гадавых кольцаў на зрэзах ствалоў дрэў. Яшчэ больш надзейныя вынікі дае аднаўленне клімату па захаваных у зямлі фаўністычных рэштках. Ці бачыў хто-небудзь жывога майскага жука, напрыклад, зімой? Не, ён вылеціць толькі тады, калі сярэднясутачная тэмпература паветра перайдзе пэўны рубаж.

Галоўнымі з фаўністычных метадаў з'яўляюцца: тэрыяфаўністычны, ці мамалагічны, заснаваны на вывучэнні костных рэшткаў млекакормячых, іхтыялагічны (вывучэнне рыб); малакалагічны (вывучэнне малюскаў); арніталагічны (вывучэнне костак птушак); энтамалагічны (вывучэнне рэшткаў розных насякомых); астракодалагічны (вывучэнне ніжэйшых ракападобных) і шмат іншых. Да фаўністычных метадаў, якімі карыстаюцца з мэтай стратыграфічных пабудов, адносяцца таксама антрапалагічны і археалагічны метады.

Сярод непалеанталагічных метадаў у дачыненні да патрэбаў археалогіі неабходна назваць стратыграфічны, геалагічны, мінералагічны, петраграфічны, літалагічны, грануламетрычны, палеамагнітны, геахімічны, палеапедылагічны, геамарфалагічны, палеапатамалагічны, гідрагеалагічны і іншыя метады.

Методыка выкарыстання вынікаў вышэйпералічаных метадаў розная. Уявіце сабе, што перад вамі рэшткі мноства раслінаў, якія сабралі на тарфяніках і каля старых рэчышчаў і прамылі праз тонкае сіта. Можна акрэсліць на карце свету тыя тэрыторыі, дзе гэтыя расліны зараз растуць. Такія прыродныя зоны пашырэння віду жывёлаў ці раслінаў завуцца арэаламі. Калі потым арэалы распаўсюджання расліннасці ці жывёлаў сумясціць, то знойдзецца адно ці некалькі месцаў, дзе ўсе ці большасць з іх суіснуюць на Зямлі ў наш час. З дапамогай такога арэалагічнага метаду лёгка аднавіць клімат (тэмпературу, колькасць ападкаў, глебу) і тых далёкіх часоў, да якіх адносяцца сабраныя намі рэшткі. Дастаткова даведацца, якія тэмпературныя паказчыкі там існуюць у нашы дні.

Досыць часта намаганні археолагаў і спецыялістаў пералічаных дысцыплін цесна сутыкаюцца. Пад час раскопак археолагі адбіраюць узоры для датавання рознымі метадамі і, у сваю чаргу, распрацоўваюць і карыстаюцца спецыяльнымі метадамі даследавання. Адзін з галоўных — тыполага-тэхналагічны аналіз. Пры вызначэнні тыпу прылады ўлічваюць яе форму, характар рабочага края і другаснай апрацоўкі, функцыянальнае прызначэнне вырабу. Сукупнасць гэтых прыкмет і стварае тып прылады, а сукупнасць характэрных для комплексу тыпаў дае прадстаўленне пра індустрыю — важнейшы кампанент палеалітычных культур.

Ёсць і другі важнейшы элемент пазнання — вывучэнне тэхнікі расшчаплення і апрацоўкі прылад. Тэхналагічны аналіз дазваляе прасачыць, якімі тэхнічнымі прыёмамі карысталіся старажытныя майстры і як паступова адбывалася эвалюцыя крэмнаапрацоўкі. Зараз археалогія каменнага веку засноўваецца на вывучэнні не толькі так званых «кіруючых тыпаў», а на ўвесь комплекс знаходак, што дазваляе аднавіць і параўнаць розныя індустрыі.

«А як даведаліся, для чаго выкарыстоўваліся тыя ці іншыя рэчы?» — спытаеце вы. На дапамогу прыходзяць даныя этнографы, сабраныя ў час знаходжання сярод жыхароў адсталых плямёнаў, якія жылі ўжо ў XX ст. амаль так, як і ў каменным веку. Надзейным саюзнікам археолага ў раскрыцці таямніц вытворчасці старажытных часоў стаў трасалагічны аналіз. Гэты метада распрацаваў С. А. Сямёнаў.

Сутнасць яго заключаецца ў вывучэнні слядоў дзейнасці чалавека, якія застаюцца на вырабах. З дапамогай толькі каменя спецыялісты вырабляюць прылады працы, падобныя на старажытныя. Працуюць імі, выконваючы ўсе неабходныя аперацыі па разборцы тушаў жывёлаў, апрацоўцы іх скур і г. д. Потым з дапамогай мікраскопа вывучаюць сляды спрацаванасці, якія засталіся на прыладах. Ведаючы, якія сляды атрымліваюцца на крамянёвай прыладзе, якой, напрыклад, скаблілі скуру, лёгка знайсці сярод старажытных прыладаў тыя, якія ўжываліся менавіта для гэтых мэтаў.

Эксперымент, які выкарыстоўваюць вучоныя, дазваляе многае пабачыць сваімі вачыма. Мы ўжо расказвалі, як вучоныя рабілі фарбы. Мала таго, яны нават пабудавалі дом і потым падпалілі яго. Так удакладнілі, як выглядае абпалены крэмень; на якую глыбіню згараюць укапаныя ў зямлю драўляныя слупы; як выглядае пасля пажару гліняная абмазка сцен, падлога; што застаецца ад воўны, скуры, костак, дрэва і г. д.

Як захаваць старажытныя знаходкі. Няўмольны час ператварае ў тлен практычна любую арганіку: дрэва, косць, тканіну. Рассыпаюцца на сотні кавалачкаў пасудзіны, зробленыя з гліны, пяску і розных змацоўваючых дамешкаў. Нават камень можа мяняць сваю афарбоўку пад уплывам навакольнага асяроддзя. Побач з выходамі крэйды ён робіцца белым, бо насычаецца солямі кальцыю, а калі паляжыць у балоце, дзе вада ўтрымлівае жалезістыя спалучэнні, — бурым. Калі працэс гэты заходзіць дастаткова далёка, крэмень наскрозь мяняе свой колер.

Працяглай захаванасці археалагічных старажытнасцей садзейнічае знаходжанне іх у аднародным асяроддзі, перш за ўсё ў вільготным, без доступу кіслароду. Выцягнутыя

з торфавых адкладаў вырабы з дрэва, костак здзіўляюць дасканаласцю апрацоўкі. У іх старажытнасць, на першы погляд, нельга паверыць. Але праходзіць тыдзень, другі, выраб высыхае, пачынае трэскацца, карабаціцца. Для таго каб знойдзеную вамі рэч захаваць, з першых хвілін яе трэба змясціць у цэлафанавы пакет, перыядычна ўвільгатняць. Трэба мець на ўвазе, што спробы самастойнай ачысткі старажытнасцей могуць скончыцца няўдала. Рэч можна лёгка сапсаваць і нават зламаць, бо яна надзвычай крохкая. Выйсце тут толькі адно: як мага хутчэй перадаць яе ў вопытныя рукі музейных супрацоўнікаў ці рэстаўратараў.

Рэальнасць і міфы. А зараз адкажам на пытанні, якія можна аднесці да легендаў і фантазій. Пад час раскопак іншым разам пытаюцца: «Ці палявалі старажытныя людзі на дыназаўраў?» Гэтыя велізарныя істоты, якія насялялі зямлю ў юрскім і крэйдавым перыядах, так інтрыгуюць сваімі памерамі і застрашальным абліччам, што цікавасць да іх нязменна вялікая. Аднак прыйдзецца чытачоў расчараваць. З'явіўшыся каля 200 млн гадоў назад, дыназаўры вымерлі на працягу 30—40 млн гадоў на мяжы мезазойскай і кайназойскай эр, не здолеўшы, відаць, прыстасавацца да зменаў клімату і не вытрымаўшы канкурэнцыі з больш развітым класам млекакормячых і птушак, якія прыйшлі ім на змену. Гэта адбылося задоўга да з'яўлення чалавека, прыкладна 75 млн гадоў назад. І ведаем мы аб іх, дзякуючы толькі выпадкова захаваўшымся рэшткам шкілетаў.

«А золата знаходзяць на стаянках?» — пытаюцца другія. Амаль усюды, дзе ёсць старажытныя паселішчы ці могілнікі, ходзяць легенды аб золале, схаваным там. Аб чым толькі ні гаворыць людская пагалоска. Часцей галоўны герой міфаў — Напалеон. Ён і яго армія, маўляў, і закапалі, ратуючыся ўцёкамі ад нашых воінаў, то карэту, то шаблю, то стол, то вароты і шмат іншых рэчаў, і ўсе абавязкова залатыя. Багацце тапілі ў азёрах, калодзежах.

Цэлыя атрады энтузіястаў адпраўляюцца на пошукі «золата Напалеона». Шкода ад гэтых чутак непамерная, страта непапраўная. Не проста рыдлёўкі, але нават бульдозеры прымяняе чалавек, каб знайсці клад у курганах. Але нідзе яшчэ на зямлі Беларусі золата ў курганах, і тым

больш на старажытных паселішчах, не знайшлі і, можна ўпэўнена сцвярджаць, не знойдуць, бо ляжаць пад гэтымі аплыўшымі насыпамі рэшткі нашых далёкіх продкаў. Прыкладна да XIV ст. н. э., а па апошніх звестках нават і пазней, іх хавалі не закопваючы ў зямлю, а на яе паверхні і насыпалі зверху курган. Побач з нябожчыкам можна знайсці паламаныя і стлелыя ад часу рэчы, але золата там няма. У каменным веку яго зусім не ведалі.

Доўгі шлях да Беларусі. Як вы бачыце, шмат якія ўрыўкі з майго расказа трымаюцца на гіпотэзах. Крок за крокам, супастаўляючы і асэнсоўваючы самыя розныя даныя, вучоныя паступова набліжаюцца да раскрыцця складанейшых пытанняў. На жаль, знойдзеныя на тэрыторыі Беларусі рэшткі палеалітычнага ўзросту амаль не садзейнічаюць раскрыццю даўно мінулага, бо яны вельмі абмежаваныя. Але не будзем губляць надзеі. З цягам часу, магчыма, і некаторыя з маіх чытачоў ці іх дзеці змогуць унесці свой уклад у раскрыццё таямніцаў, якія захоўвае зямля.

Падсумоўваючы вынікі, давайце паглядзім, што ж мы ведаем сёння аб першых людзях на планеце Зямля і на зямлі Беларусі ў прыватнасці.

Першапачатковае з'яўленне чалавека на тэрыторыі Усходняй Еўропы адбылося прыкладна 1 млн гадоў назад. Яно звязана з галечнымі індустрыямі, знойдзенымі на крайнім поўдні і захадзе ў раннім ашэлі.

Другі этап адпавядае сярэдняму ашэлю (400—250 тысячагоддзяў назад), калі назіраецца невялікі рух індустрыі на поўнач на Каўказе, у Карпатах і Сярэдняй Азіі.

Трэці этап звязаны з рассяленнем чалавека ў познім ашэлі (250—100 (80) тысячагоддзяў) і з'яўленнем яго на Каўказе, Кубані, Урале, Украіне, у Паўднёвай Сібіры і іншых месцах. І толькі на чацвёртым этапе, у мусцьерскім перыядзе (100—35 тысячагоддзяў назад), чалавек дасягае 55° паўночнай шыраты і, як мы можам меркаваць, у тым ліку, магчыма, тэрыторыі Беларусі.

На пятым этапе чалавек асвоіў амаль усю Ойкумену. Было гэта ў познім палеаліце (40 (35)—10 тысяч гадоў назад).

Першая хваля пранікнення чалавека на нашу тэрыторыю, відаць, супала па часе з муравінскім міжледавікоўем

і першай паловай апошняга паазерскага абледзянення. Дакладных доказаў гэтаму няма. Тры прылады, блізкія па форме і тэхніцы апрацоўкі да мусцёрскіх (скрэблы са Свяцілавіч, Абідавіч і скрэбла-нож з Бердыжа), не маюць якіх-небудзь выразных крытэрыяў для датавання. Яны знойдзены ў пераадкладзеным стане і без слядоў арганікі, якую можна было б датаваць абсалютнымі метадамі.

Далейшыя падзеі адбыліся ў познім палеаліце. Тут мы маем бясспрэчныя доказы пранікнення палеалітычных паляўнічых на зямлю Беларусі. Надзейнымі сведкамі гэтага з'яўляюцца познапалеалітычныя помнікі Юравічы (прыкладна 26 тысяч гадоў назад) і Бердыж (23 ці 15, па розных звестках, тысячагоддзяў назад).

Для Беларусі вылучаюць яшчэ адну, трэцюю хвалю засялення — (14—10 тысячагоддзяў), якая адпавядае пазнейшаму, фінальнаму палеаліту, калі чалавек рассяліўся па ўсёй яе тэрыторыі і больш ніколі не пакідаў гэты цудоўны край.

Дарагія чытачы! Калі вы даведаецеся аб новых знаходках костак буйных жывёлаў, незразумелых каменных ці касцяных вырабах і іншых загадкавых рэчах, звярніцеся ў бліжэйшы музей ці пішыце нам на адрас: 220072, Мінск, пр. Ф. Скарыны, 1, Нацыянальная акадэмія навук Беларусі, Інстытут гісторыі, аддзел археалогіі першабытнага грамадства.

Пытанні і заданні для самакантролю

1. Чым адрозніваюцца адносныя датаванні ад абсалютных?
2. Пeralічыце галоўныя метады іншых навук, якімі карыстаюцца археолагі.
3. Чым яны адрозніваюцца?
4. Што трэба рабіць, каб захаваць старажытныя знаходкі?
5. Якія міфы пра старажытнасці найбольш распаўсюджаны на Беларусі?
6. Пeralічыце галоўныя кірункі засялення чалавекам тэрыторыі нашай краіны.
7. Назавіце асноўныя даты і этапы засялення Беларусі.

Што можна прачытаць дадаткова

Алексеев, В. От животных — к человеку. Легенды. Факты / В. Алексеев. — М.: Советская Россия, 1969.

Археалогія Беларусі. Том 1. Каменны і бронзавы вякі. — Мінск: Беларуская навука, 1997.

Аугуста, И., Буриан, З. По путям развития жизни / И. Аугуста, З. Буриан. — Прага, 1979.

Баландин, Р. К., Бондарев, Л. Г. Природа и цивилизация / Р. К. Баландин, Л. Г. Бондарев. — М.: Мысль, 1988.

Барнетт, А. Род человеческий / А. Барнетт. — М.: Мир, 1968.

Борисковский, П. И. Древнейшее прошлое человечества / П. И. Барисовский. — М.: Наука, 1980.

Брукс, К. Климаты прошлого / К. Брукс. — М.: Иностранная литература, 1952.

Верещагин, Н. К. Почему вымерли мамонты / Н. К. Верещагин. Л.: Наука, 1979.

Верещагин, Н. К. Записки палеонтолога / Н. К. Верещагин. — Л.: Наука, 1981.

Гангус, А. Через горы времени / А. Гангус. — М.: Наука, 1973.

Герасимов, М. М. Люди каменного века / М. М. Герасимов. — М.: Наука, 1964.

Долуханов, П. М. География каменного века / П. М. Долуханов. — М.: Наука, 1979.

Имбри, Д., Имбри, К. Тайны ледниковых эпох / Д. Имбри, К. Имбри. — М.: Прогресс, 1988.

Иорданский, Н. Н. Развитие жизни на Земле / Н. Н. Иорданский. — М.: Просвещение, 1981.

Ісаенка, У. Ф. Юравічы над Прыпяццю / У. Ф. Ісаенка. — Мінск: Арты-Фэкс, 2000.

Кларк, Дж. Д. Доисторическая Африка / Дж. Д. Кларк. — М.: Наука, 1977.

Котляков, В. М., Гросвальд, М. Г., Кренке, Л. Н. Климат Земли: прошлое, настоящее, будущее / В. М. Котляков, М. Г. Гросвальд, Л. Н. Кренке. — М.: Знание, 1985.

Лазуков, Г. И., Гвоздовер, М. Д., Рогинский, Я. Я., Урысон, М. И., Харитонов, В. М., Якимов, В. П. Природа и древний человек / Г. И. Лазуков. — М.: Мысль, 1981.

Ламберт, Д. Доисторический человек: Кембриджский путеводитель / Д. Ламберт. — Л.: Недра, 1991.

Ларичев, В. Е. Сад Эдема / В. Е. Ларичев. — М.: Политиздат, 1980.

Матюшин, Г. Н. Три миллиона лет до нашей эры / Г. Н. Матюшин. — М.: Просвещение, 1986.

Олейников, А. Н. Геологические часы / А. Н. Олейников. — Л.: Недра, 1987.

Осборн, Г. Человек каменного века (среда, жизнь, искусство) / Г. Осборн. — Л.: Путь к знанию, 1924.

Ранов, В. И. Древнейшие страницы истории человечества / В. И. Ранов. — М.: Просвещение, 1988.

Резанов, И. А. Великие катастрофы в истории Земли / И. А. Резанов. — М.: Наука, 1980.

Семенов, Ю. И. Как возникло человечество / Ю. И. Семенов. — М.: Изд-во АН СССР, 1964.

Серебряный, Л. Р. Древнее оледенение и жизнь / Л. Р. Серебряный. — М.: Наука, 1980.

Тевако, Л., Саливон, И. Основы антропологии и экологии человека / Л. Тевако, И. Саливон. — Минск: Техно-логия, 1997.

Формозов, А. А. Памятники первобытного искусства / А. А. Формозов. — М.: Наука, 1966.

Чарняўскі, М. 3 глыбінь тысячагоддзяў / Чарняўскі. — Мінск: Народная асвета, 1978.

Чарняўскі, М. М. Ілюстраваная гісторыя старадаўняй Беларусі. Першабытны перыяд / Чарняўскі. — Мінск: Выдавецкі цэнтр БДУ, 2003.

Эйдельман, Н. Ищу предка / Н. Эйдельман. — М.: Молодая гвардия, 1967.

Тэрміналагічны слоўнік

Адносны ўзрост	— прыблізны, не зусім дакладны ўзрост.
Абсалютны ўзрост	— дакладны ўзрост.
Адорвень	— буйная глыба горных парод, адарваная ледавіком ад свайго ложа і перанесеная на вялікую адлегласць.
Антрапалогія	— навука аб паходжанні, эвалюцыі і заканамернасцях зменаў фізічнай будовы чалавека.
Аптымальныя ўмовы	— найлепшыя, найбольш спрыяльныя.
Біямаса	— колькасць прадуктаў расліннага і жывёльнага паходжання ў адпаведных мерах вагі на адзінку паверхні ці аб'ёму.
Гамініды	— сям'я атрада прыматаў, якая ўключае віды як выкапнёвага, так і сучаснага чалавека.
Кампанент	— састаўная частка чаго-небудзь.
Каталізатар	— паскаральнік.
Ландшафт	— аднародны кавалак зямной паверхні, які адрозніваецца ад суседніх характарам і ўзаемадзеяннем рэльефу, клімату, глебаў, расліннага і жывёльнага свету.
Міграцыя	— перамяшчэнне людзей ці жывёлаў, выкліканае рознымі абставінамі.
Натуральны адбор	— працэс выжывання і ўзнаўлення арганізмаў, найбольш прыстасаваных да асяроддзя, і гібелі ў ходзе эвалюцыі непрыстасаваных.

Неаантрапы	— людзі сучаснага выгляду і фізічнага стану.
Палеаантрапы	— старажытныя людзі, адна з чатырох галоўных стадый у эвалюцыі чалавека.
Палеаграфія	— навука аб фізіка-геаграфічных умовах геалагічнага мінулага.
Пангіды	— чалавекападобныя малпы.
Перыгляцыял	— падзеі ці ўтварэнні, якія адбываюцца або знаходзяцца ля краю ці вакол ледавіка (п. адклады, п. клімат, п. ландшафты, п. расліннасць і г. д.).
Плейстацэн	— апошні перыяд у гісторыі Зямлі (акрамя галацэну). Тое самае, што ледавіковы, антрапагенавы перыяд. Плейстацэн звязаны са зменай ледавіковых і міжледавіковых эпох.
Прарадзіма чалавека	— месца з'яўлення першых людзей.
Стратыграфія	— раздзел геалогіі, які вывучае паслядоўнасць залягання і ўзаемаадносіны слаёў адкладаў і горных парод.
Урочышча	— невялікая тэрыторыя, якая мае рысы адрознення ад навакольнага асяроддзя і асабістую назву.
Храналогія	— устанаўленне адноснага і абсалютнага ўзросту.
Эвалюцыя	— павольнае пераўтварэнне.
Экалагічная ніша	— абмежаваная прастора, прыродныя ўмовы якой прыдатныя для існавання і развіцця адпаведных арганізмаў (у тым ліку чалавека).
Этнаграфія	— навука, якая вывучае побыт, культуру, паходжанне, рассяленне і культурна-гістарычныя сувязі народаў.

Змест

Ад аўтара	3
ЛЕТАПІС ЖЫЦЦЯ	6
Геалагічны гадзіннік	6
Археалагічны гадзіннік	8
Таямніцы ледавіковых эпох	9
Загадка прарадзімы чалавека	14
Падзеі апошніх 100 тысяч гадоў	16
У царстве жывёлаў	20
У свеце людзей	26
ЯК ЗНАЙШЛІ ПАЛЕАЛІТ У БЕЛАРУСІ	31
Бердыжская стаянка	31
Юравіцкая стаянка	34
Самыя старажытныя рэчы	37
Напярэдадні галацэну	40
Карта Беларусі ў фінальную пару палеаліту	41
У ГАСЦЯХ У ДАЛЁКІХ ПРОДКАЎ	44
Першабытныя жыллы	47
На паляванні	51
Аб густах не спрачаюцца	54
Старажытны посуд	55
Вопратка	56
Чаму крэмень? І ці толькі крэмень?	57
Прылады працы	59
У майстэрні мастака	66
Аб мове, лічбах і іншых цікавых і загадкавых рэчах	69
Людзі і духі	70
Колькі нас было ў палеаліце?	73
СЦЕЖКАЙ АРХЕОЛАГАЎ	75
Якія бываюць помнікі?	76
Штучнае ці прыроднае?	77
Як апрацоўвалі крэмень	79

У СЦЕНАХ ЛАБАРАТОРЫІ	83
Саюз навук.	83
Як захаваць старажытныя знаходкі.	87
Рэальнасць і міфы	88
Доўгі шлях да Беларусі.	89
ШТО МОЖНА ПРАЧЫТАЦЬ ДАДАТКОВА	91
ТЭРМІНАЛАГІЧНЫ СЛОЎНІК	93

Вучэбнае выданне

Калечыц Алена Генадзьеўна

ПЕРШЫЯ ЛЮДЗІ НА ЗЯМЛІ БЕЛАРУСІ

Дапаможнік

Рэдактар *М. С. Макрыцкая*

Мастацкі рэдактар *Т. Дз. Царова*

Тэхнічны рэдактар *Т. В. Лецьен*

Камп'ютэрная вёрстка *Ю. А. Агейчык*

Падпісана ў друк 14.12.2007 г. Фармат 84×108¹/₃₂. Папера афсетная.
Гарнітура Таймс ЕТ. Рызаграфія. Ум. друк. арк. 5,04. Ум. фарб.-адб. 5,46.
Ул.-выд. арк. 4,4. Тыраж 1000 экз. Заказ 389.

Рэспубліканскае ўнітарнае прадпрыемства «Выдавецкі дом «Беларуская навука». ЛІ № 02330/0131569 ад 11.05.2005 г. 220141, г. Мінск,
вул. Ф. Скарыны, 40.

Надрукавана ў РУП «Выдавецкі дом «Беларуская навука».

ISBN 978-985-08-0889-9

